

Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar

Used Administrative Titles in Turkish States

Zehra Odabaşı*

Öz

Türk ünvanları yalnız dil tarihi açısından değil, genellikle kültür tarihi ve özellikle de Türk devlet hukuku tarihi bakımından da çok önemlidir. Türk devletlerinde siyasi ve sosyal bir konum ya da bir kamu görevi ifa eden bazı ünvanlar bulunmaktadır ki, bunların açıklanması ile eski Türk topluluklarının sosyal bünyesini ve hukuki teşkilatını anlamak mümkün olacaktır. Bununla birlikte Türk devletlerinde kullanılan ünvanlardan bazılarının İslamiyetin kabulünden sonra da devam etmesi Türk devlet ve idare teşkilatının sürekliliğini göstermesi bakımından da önemlidir. Askerî ve idarî ünvanları kullanım bakımından birbirinden ayırmak kolay değildir. Türk tarihinde birçok idarî yetki ve sıfatlar aynı zamanda askeri görevleri de kapsamaktadır. Ancak bu çalışmada tarihî kaynaklar, etimolojik araştırmalar ve sözlüklerin verdiği bilgiler doğrultusunda, Türk Tarihinde kullanılan idarî ünvanlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk devletleri, ünvan, sıfat, yetki, kültür.

Abstract

Turks established states such as under the name of Scythian/Saka, Hun, Shatuo, Gokturk, Uighur in the Middle East and each of these states formed a political structuring suitable for their own conditions, and lifestyle and needs of the society in order to meet the needs of the ruled society. As a result each state had some institutions forming their organization and titles used by the people representing these institutions. The initial form of Turkic state organization was seen in the Hum Empire. In addition to that, initial data about Huns were in the Chinese and Roman historical records. Because of this, the titles used in Turkic administrative organisation were thought to be borrowed from foreign languages such as Chinese and Sogdian. The titles recorded in the old Turkish and the synonyms of these titles have been the subject of lots of studies with regards to cultural history and etymology. In this study, the titles and epithets used in the Turkic administrative organization will be handled in the light of Turkic sources and foreign records.

Keywords: Turkic states, title, epithets, authority, culture.

* (Dr. Öğretim Üyesi); Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ze.odabasi@hotmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0003-1890-4289

Giriş

Türkler Orta Asya'da Saka/İskit, Hun, Sh'a-to, Gök Türk ve Uygur gibi adlarla devletler kurmuşlar ve her kurulan devlet, hükmettiği toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmek için kendi şartlarına ve toplumun yaşam tarzı ile ihtiyaçlarına uygun siyasi bir yapılanma içine girmiştir. Neticede her devletin kendi teşkilatını belirlediği birtakım kurumları ve bu kurumları temsil eden kişilerin kullandığı unvanlar olmuştur. Türk devlet teşkilatının ilk şekilleri Hun Devleti'nde görülmektedir. Bununla birlikte Hunlara ait ilk bilgiler Çin ve Roma menşeli kayıtlarda yer almaktadır. Bu durum, Türk idarî teşkilatında kullanılan unvanların da çoğunlukla Çince ve Soğdca gibi yabancı menşeli olarak algılanmasına neden olmuştur¹. Eski Türkçe'de kayıtlı unvanlar ve unvana karşılık gelen kelimeler özellikle kültür tarihi ve köken bilgisi açısından

1 W. Bang ve H. H. Schaeder *kagan* ve *katun* unvanlarının Soğdçadan, Marquart ve Bang *yabgu* unvanının Toharcadan geçtiğini ileri sürmüşlerdir, bk. M.Fuad Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (İstanbul:1932-39), s. 17-31; *Katunun Soğdca olduğu* tezi, Barthold, Wittfogel, Feng, Gabain ve Räsänen tarafından da tekrarlanmıştır, bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Ankara: TDK Yay., 1988), s. 273; Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, (Helsinki: 1949, s. 157; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, (İstanbul:1988), s. 30. Karşı tez, Boodberg tarafından, *katunun* Türkler tarafından Hun döneminden beri bilindiği ve alıntı olmadığı belirlenmesiyle gelişmiştir, bk. Boodberg, P.A. (1936), "The Language of the T'o-Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, I, s. 169 (167-185) Diğer taraftan Giles, Karlgren gibi sinologlar, *beg* unvanını Çince menşeli olarak kabul etmektedir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford:1972), s. 322; *Beg* unvanının İranî kaynaklı olabileceği de sık sık dile getirilmiştir, bk. Sanping Chen (2002), "Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names", *Titre de la Revue: Journal of the Royal Asiatic Society*, XII/3, s. 299. Barthold, Menges ve Golden, bu unvanların Türkler dışındaki topluluklarda kullanılmasını delil göstererek alıntı olabilecekleri üzerinde durmuşlardır, bk. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, K.Y. Kopruman-İ. Aka, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.,1975), s. 13; K. H. Menges, *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968), s. 168; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihi Giriş*, çev. Osman Karatay, (Ankara: 2002), s. 99, 119. F. Altheim, *kapgan* unvanını Soğdca ile ilişkilendirmeye çalışmıştır, bk. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 29; Buna karşılık R. Giraud ve Clauson, bu unvanın Türkçe *kap-* fiilinden türediğini iddia etmişlerdir, bk. R. Giraud, *L'Inscription de Bain Tsokto*, (Paris: 1961), s. 149, Sir G. Clauson, "A Note on Qapqan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, s. 73-77 *Kapgan* unvanının Türkçe menşeli olduğu, Marcel Erdal tarafından da kaydedilmiştir, bk. Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991, s. 384-385. *Tarkan* unvanının menşei ise, Beveridge tarafından Eski Yunancaya, hatta Etrüskçeye kadar götürülmüştür, bk. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 45. Eberhard ve Sinor *tarkan* unvanının menşeinin Türkçe *tar-* fiilinden geldiğini ifade etmektedir, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II: Türkische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975, s. 471; W. Eberhard, "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Bulleten*, IX/35, (Ankara:1945), s. 319-340. *Tigin* unvanının menşeinin Ramstedt tarafından Korece; Altheim tarafından Çince veya Farsçayla olduğu iddia edilmiştir, bk. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 49. Gabain *şad*, *tigin*, *tarhan* gibi bazı unvanların Orta İran dillerinden geçmiş olabileceğini ifade etmektedir, bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Ankara: TDK Yay., 1988), s. 42.

birçok çalışmaya konu olmuştur². Bu çalışmada Türk idarî teşkilatında kullanılan unvan ve sıfatlar Türk kaynakları³ ve yabancı kayıtlar⁴ ışığında ele alınacaktır.

1. Kagan (Hakan)

İslâmiyetin kabulünden önce kurulan Türk devletlerinde devletin bekâsından, törenin⁵ uygulanmasından ve halkın refah ve mutluluğundan birinci derecede sorumlu olan kişi hükümdar ve onun yokluğunda Hakan ya da Kağan'a vekalet eden eşi Katun/Hatun'dur. Devletin bizzat kendisini temsil eden hükümdar ve hanedan ailesi içindeki yönetici değişikliğine ait kurallar her Türk devletinin özel şartları ile belirlenmiştir. Hun İmparatorluğu'nda hem ana hem de baba tarafından hanedan kanı taşıyan prensler veliaht statüsünde olurken, Gök Türk Devleti'nde "ülüş" sistemi uygulanmıştır⁶. Dönemin kaynaklarına göre, ilk defa Hun hükümdarı Mete Han "Gök Tarafından Tahta Çıkarılmış Hunların Büyük Hakanı" unvanını kullanmış⁷, bu inanış ve gelenek Göktürkler ile diğer Türk devletleri tarafından da değişik anlamlarla kullanılmaya devam etmiştir. Mete Han'ın oğlunun unvanı ise "Gök ile Yer Tarafından Yaratılmış, Ay ile Güneş Tarafından Tahta Çıkarılmış, Hunların Büyük Hakanı"dır⁸. Mete Hanın oğlunun bu unvanının Uygur kakanlarının unvanlarına benzediği görülmektedir. Çin kaynakları Hun hakanlarının bir diğer unvanının da "Göğün oğlu" olduğunu kaydetmişlerdir: "*Kendi devleti Hun Hakanını 'T'eng-li Ku-t'u' unvanı ile adlandırır. Hunların dilinde gök 'T'eng-li (Tengri) demektir. Göğün oğlu ise ku-t'u' unvanı ile adlandırılırdı*"⁹. "Tengri Kut" sözünün anlamı, "Gök veya Tanrı'dan kut bulmuş" veya "devletli ve saadetli" demektir. Daha sonraki Hun Tarihi'nde böyle bir anlayış ve "hakan" unvanı görülmemektedir¹⁰. Hunlar, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. VI. yüzyıla kadar, yani Türkler arasında "Hakan" unvanı yaygınlaşınca kadar "Tanhu" unvanını kullanmışlardır¹¹. Bu

2 W. Eberhard, "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", s. 319-340; K. Czeplédy, "Yıltavar Unvanı", *Türkiyat Mecmuası*, IX (1941-1946), İstanbul 1951, s. 179-187; K. H. Menges, K. H., "A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantion*, XXVIII, Bruxelles 1958, s. 441-453; A. Bombaci, "On the Ancient Turkish Title 'Şaδ', *Gururajamañjarika*, Studi in onore di Giuseppe Tucci, I, Napoli 1974, s. 167-193; O. F. Sertkaya, "Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği", *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993*, II, (Ankara: AKM Yay., 1993), s. 593-600; Günay Karaağaç, "Türkçede 'Başkanlık' Bildiren Birkaç Söz", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Bildiriler*, I, haz. Mustafa Argunşah, İsmail Görkem, Hülya Argunşah, Atabey Kılıç, Kayseri, s. 401-404; Karaağaç, "Han ve Hakan Kelimeleri Üzerine", E. Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, X (Üzбек Bayçura Özel sayısı), İzmir 2001, s. 71-114.

3 *Orhun Kitabeleri, Divan-ı Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig*.

4 Çin, Bizans kaynakları ve dönemin diğer kronikleri.

5 İyi bir kağan ülkesinin törelerini yani kanunlarını düzenlemeli ve yaymalıdır. Kitabelerde geçen "törüg" kavramı kanun anlamına gelmektedir, bk. A. İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", *Türk Kültürü Araştırmaları*, I/1, Ankara 1964, s. 104.

6 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, çev. D.Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002, s. 149-150.

7 Mete M. Ö. 176 yılında Çin İmparatoruna yazdığı mektubunda söze bu şekilde başlamıştır, bk. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, (Ankara: TTK Yay., 2015), s. 439.

8 Mete Hanın oğluna bu unvanı kullanmasını Hun veziri öğütlemiştir. Bu unvanın anlamı "Gün ve Ay Tanrı'dan Kut yani devlet ve mevki bulmuş kağan"dir, bk. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 509.

9 W. K. Müller, Hunların bu hakan unvanının Türkçe'deki "Tanrı Kut" olabileceği üzerinde durmuş ve De Groot'un dediği gibi Hun hakanlarının bu unvanı Çin'den almadıklarını vurgulamıştır. Çünkü Çin imparatorlarının unvanı da "göğün oğlu"dur. Bu konuda detaylı bilgi için bk. F. W. K. Müller, *Uigurische Glossen*, Berlin 1920, s. 316.

10 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2016), s. 68-69.

11 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 69.

unvan, Çin işaretleriyle "Şen-yü"¹² veya "Tanyü" sözleriyle anılmıştır. Çin tarihleri, Hun tarihine başlarken bu unvan için: "*Shan-yü, genişlik ve büyüklüğün tanıtması ve görüntüsü demektir. Onların kendileri, göğü böyle düşünüyor ve tasavvur ediyorlardı. Shan-yü için de 'böyle geniş ve büyüktür' diyorlardı*" şeklindeki ifadeleri kullanmışlardır¹³. Ancak Türklerde "Uluğ" yani "ululuk" han unvanlarıyla birlikte kullanılsa da genişlikle ilgili bir anlamlandırmaya rastanılmamaktadır. Mete Hanın oğlunun bir diğer unvanı da "Yaşlı ve üstün/yüce"dir. Bu anlama, onun adı olan "Lao-shang"¹⁴ sözü tercüme edilerek ulaşılmıştır.

Gök Türk ve Uygur devletlerinde, devletin başındaki idareci "kagan" unvanıyla anılmıştır¹⁵. Çin kaynaklarında "K'o-han" şeklinde transkribe edilen bu unvanın Türkçe olmadığı ve farklı menselere dayandırıldığı görülmektedir¹⁶. Menşei ne olursa olsun, hükümdar anlamına gelen bu unvan Türkleşmiş ve Türk yönetim mekanizmasının en önemli unsuru haline gelmiştir. Shiratory *kagan* ve *katun* unvanlarını incelediği çalışmasında, *kagan* unvanının ilk defa Juan-Juanlar yani Avarlarda kullanıldığını ifade etmiştir¹⁷. Buna karşılık Ramstedt, *kagan*'ın Çin, W. Bang ise Soğd kaynaklı olduğunu ileri sürer. F. Laszlo ve Liu Sien-pilerden, Pelliot, Barthold ve Olbricht ise Shiratory'ye katılarak Juan-Juanlardan Türklere sirayet ettiğini söyler¹⁸. Tanrı tarafından göreve getirilen Türk Kağanı bütün insanların hükümdarı ve yöneticisidir. Türk hakimiyet anlayışının bir tezahürü olan bu düşünce, Gök Türk yazıtlarına da yansımıştır: "*Üze Kök Tengri asra yağız yer kılındukda ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oglında üze eçüm apam Bumin Kagan, istemi Kagan oturmuş*"¹⁹. Gök Türk ve Uygur döneminden bugüne ulaşan kitabe ve belgelere göre, kağanların unvanları yalnız hanlık egemenliğini değil, aynı zamanda bu egemenliğin tanrısal kökenlerini de belirtmektedir. Çünkü hakan, semadan inen kutu taşımaktadır. Türk kağanları bu durumu: "*Tanrı izin ve yarlık verdiği için, kut'um var olduğu için (yani) Tanrı bana devlet ve ikbal yolunu açtığı için, ayrıca talihim (ülügüm) var olduğu için kağan oldum veya başarıya ulaştım*" şeklinde yorumlamışlardır. Ancak Türk Kağanının "Gökte, Tanrı'da Kut Bulması", gökte doğduğu

12 Otto Franke, Hunların Şan-yü hakanlık unvanını, Çinlilerin Hoang-ti imparatorluk unvanı ile karşılaştırmıştır. Çince "hoang-en yüce imparator" anlamına gelmektedir. Hunlarda da "Şan" ya da "Tan" yücelik bildiren bir söz, "yü" ise muhtemelen Türkçe "han" ya da "kan"dan bozulmuş bir sözdür, bk. Otto Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, Berlin-Leipzig 1930-1952, s. 179.

13 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 69.

14 Çince "shang" kelimesi, "en yüksek, en ulu, en yüce, en doruk" anlamlarına gelmektedir. Ancak hakan, Tanrı ve gökten yüce değildir. Hakanın yüceliği, insanoğluna üstünlüğü ile sınırlıdır.

15 Gök-Türk kağanlığının kurucusu Bumin Kağanın 552'de Kağan ilan edilmesiyle kullanılmaya başlanan bu unvan, Uygurlar (A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 109-119), Kırgızlar, Türgişler, Hazarlar D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, (ABD: Princeton University Press, 1954), s. 111, Avrupa Avarları ve Bulgarlar tarafından da kullanılmıştır.

16 L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 60; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988, s. 578; A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 106; P. A. Boodberg, "The Language of the To-pa Wei", *Harvard Journal Asiatic Studies*, I, 1936, s. 171; K. Shiratori, "Kaghan Unvanının Menşei", *Belleten*, IX, çev. İ. Gökbakan, Ankara 1945, s. 499-504; P. Olbricht, "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXVI, Wiesbaden 1954, s. 96-97; Bahaeddin Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, XXI, Ankara 1957, s.130.

17 K. Shiratory, "Kaghan Unvanının Menşei", *Belleten*, IX, çev. İ. Gökbakar, Ankara 1945, s. 504 (497-504).

18 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 25.

19 "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan, ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş", bk. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, (Ankara: TDK Yay., 1987).

şeklinde yorumlanmamalıdır. İki Gök-Türk prensesinin Çince mezar taşında: "*Babası Göktürklerin Büyük Kağanı,...Kutlug Beg, Beg Çur (Mo-ch'o) idi. Bu unvanını yüce gökten almıştı...*"²⁰ kut anlayışının kökenleri açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Türkler Kağan unvanını gökte bulmuştur²¹. Daha önce de belirtildiği gibi Uygur kağanları da Gök Türklerin kullandıkları bu unvanı devam ettirmişler, ancak bu konuda daha anlaşılır ifadeler kullanmışlardır²².

Cengiz Hanın oğulları genellikle "kağan" unvanıyla anılmışlar ve bu unvanın kâtipler tarafından resmî yazışmalarda kullanılması için emirler çıkarılmıştır²³. İlhanlı hükümdarları sikkeleri üzerine "kağan" unvanını çok defa "el-'azâm, el-adil" sıfatlarıyla birlikte koydurmuşlar, Gazan Han ise "kağânü'l-'azâm" yerine "es-sultânü'l-'azâm" yazdırmayı tercih etmiştir²⁴. İlk defa Arap müelliflerinin Türk, Moğol ve Çin hükümdarları için kullandıkları "hakan" unvanı kağanın Arapçalaşmış şeklidir ve İslâmiyet'in Türklerle Moğollar tarafından kabul edilmesinden sonra onlar arasında da yaygınlaşmıştır.

2. Kan (Han)

Türklerde "Kan" unvanı Batı Hunlarından itibaren kullanılan ve İslâmiyetin kabulünden sonra da devam eden unvanlardan biridir. Attila'nın hatununun adı Arıkan (Arıgkan)'dır ve "temiz, asil kraliçe" anlamına gelmektedir. Yine Ak Hun hükümdarlarından birinin Bizans kaynaklarına geçen adı "Kün Han"dır²⁵. "Han" unvanı ise ilk defa Orhun Kitabelerinden Tonyukuk yazıtında geçmektedir. Kağan ve Han unvanlarının şekil ve anlam bakımından birbirleriyle ilgili oldukları ya da tamamen farklı anlam taşıdıkları hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Kül Tigin, Bilge Kağan kitabelerinde Türk hükümdarları için sadece "kağan" unvanı kullanılmıştır²⁶. Tonyukuk kitabesi için de aynı durum geçerli olmakla birlikte sadece Kırgız hükümdarı için "Han" unvanı kullanılmıştır²⁷. Karahanlı, Kıpçak ve Kimek boy reisleri de "han" unvanını kullanmışlardır²⁸. Bunun yanında asıl adı "Hakâniye" olarak bilinen Karahanlı Devleti'nde her iki unvan aynı zamanda kullanılmıştır²⁹. Genel olarak kabul gören görüş, "kağan/hakan"

20 E. Chavannes, "Deux épithaphes des deux princesses Turques de l'époque des Tang", *Festschrift Wilhelm Thomsen*, Leipzig 1912, s. 62-87.

21 Kitabelerde bu ifade "tengride bulmuş" şeklindedir, ancak "tengride bolmuş" ile karıştırıldığından anlam kargaşası ortaya çıkmıştır, bk. A. Bombaci, "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Kocaları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI (1973), s. 45-63.

22 789'da Uygurlar eski Göktürk geleneklerinden kurtularak kağanlık unvanlarını "Ay Tengride kut bulmuş" sözleriyle ifade etmişlerdir. 795 yılında ise Uygur kağanlık unvanı "Ay Tengride ülüg bulmuş" şeklinde değişmiş ve "kut" sözünün yerini "talih" almıştır, bk. E. Chavannes, "Deux épithaphes des deux princesses Turques de l'époque des Tang", s. 62-87.

23 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, (Ankara: TTK Yay., 1987), s. 295.

24 Aydın Taneri, "Han", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 517-518.

25 L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 73. Aslen Türkçe olduğu anlaşılan "Han" unvanı Hazar başkenti Han-balig gibi bazı yer adlarına da yerleşmiş ve Türk-İslam çevrelerinde geniş alanlara yayılarak, çeşitli zamanlarda farklı anlamlarda kullanılmaya devam etmiştir, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, III, Wiesbaden 1967, s. 141-180.

26 N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, IV, s. 81.

27 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 24.

28 F. Lászlo, "Kagan ve Ailesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 39.

29 Lászlo her iki unvanın da aynı anlamı karşıladığı fikrindedir, bk. aynı yer.

unvanının hükümdar olarak "han" unvanından üstün olduğu yönündedir³⁰. Kaşgarlı Mahmud eserinde "*Afrasyab oğullarına Han denir, Afrasyab ise Hakan'dır*" diyerek bu farkı belirtmiştir³¹. Yusuf Has Hacib de "hakan" unvanını devlet başkanı için, "han" tabirini ise sadece Tamgaç Buğra Han'ı överken kullanmıştır³². Oğuz Kağan Destanında da Kür³³-Han, Küz-Han ve Or³⁴-Han adları ya da unvanları yer almaktadır.

3. Bilge

Türklerin kullandıkları unvanlardan biri de "bilge"dir. "Bilge kişi" anlamına gelen bu resmî unvan Bilge Kağan örneğinde olduğu gibi sıfat değeri taşımaktadır³⁵. Asya Hunlarından itibaren var olduğu bilinen bu unvanın anlamı³⁶ aynı zamanda "siyaset ve idarede hakim" şeklinde gelişmiştir³⁷. Başarılı hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarını nitelemenin yanında Türk hükümdar ailesinden olan katunlar³⁸ da bu unvanı kullanmıştır. Bilge, eski Türk devletlerinde bozkır hayat şartlarını sürdürmeyi, Oğuz boylarının yaşayışına uygun bölgeleri el altında tutmayı, ülkede idarî birliği korumayı, askerî gücü zinde tutmayı, törenin sürekli geçerliliğini sağlamayı, Türk kültürünü yozlaştıracak dış etkilere karşı hassas davranma siyasetini tam olarak başarmış "kağan"ı tarif etmektedir³⁹. "Bilge" unvanının Uygur döneminde Kağan'a karşılık gelen anlamını taşımasının yanında⁴⁰ Budizm ve Maniheizm gibi yeni inançların etkisiyle bozkır hayatını biçimlendirme ve töreyi koruma anlamlarının dışına çıkarak "bilge bahşilar⁴¹, bilge bilig⁴², budha pilge⁴³, bilge burkan⁴⁴, bilge tengri⁴⁵" gibi daha çok felsefî bir anlama büründüğü görülmektedir. Karahanlı döneminde, Uygur Türkçesi metinlerindeki bu felsefî anlam daha da belirginleşmiştir.

30 G. Clauson, "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *Central Asiatic Journal*, IV/3, 1959, s. 630.

31 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, III, çev. Besim Atalay, (Ankara: TDK Yay., 1998-99), s. 157.

32 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Ankara: TTK Yay., 1998), beyit: 2966, 6815, 5569.

33 Kür-Han unvanı hem Türkler hem de Moğollar tarafından kullanılan bir unvandır. *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki Çince yorumlara göre Gür-Han Çin'deki Hoang-Ti yani "yüce, bütün dünyanın imparatoru" demektir, bk. P. Pelliot, Louis Hambis, *Histoire des campagnes de Genghis Khan: Chengwou ts'in-tcheng lou*, (Leiden: E.J. Brill, 1951), s. 231. XI. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk atasözünde "Kim kür, yiğit olsa, mağrur ve yiğit olur" ifadeleri kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud buradaki "kür" sözünü yiğit, korkmaz, kavi ve katı kalpli olarak tercüme etmiştir, bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 45.

34 "Or" Türkçe'de bir at rengidir, bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 273.

35 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 340.

36 Asya Hunlarında "Hsien" bilge kelimesinin Çince karşılığıdır. bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1995.

37 Bahaddin Ögel, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar", *Bellekten*, Ankara 1957, s. 81

38 "El Bilge" Göktürk Kağanı Bilge Kağanın annesi ve Uygur Kağanı Moyun Çor'un eşinin unvanlarıdır, bk. A. Bombaci, "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Kocaları", s. 21.

39 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 268.

40 Uygur Devleti'nde "bilge" unvanını taşıyan on üç kağan için bk. A. Caferoğlu, A., "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 105-119.

41 A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, VIII, (Berlin: Akademie-Verlag, 1954), H. 8.

42 A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, VIII, H. 8.

43 A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, VIII, A 20.

44 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkanlıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 1976), 7/49.

45 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkanlıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, 9/17-18.

4. Yabgu

"Yabgu", Asya Hunlarından Büyük Selçuklulara kadar Türk devlet ve topluluklarında kullanılan idarî-askerî bir unvandır. Yabgu unvanının kağandan sonra gelen ve imparatorluk arazisinin bir kısmını idare ile sorumlu ve hükümdar ailesine mensup şahsın taşıdığı bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. Eski Çin kaynaklarında ilk defa "hiep-ho" şeklinde kaydedilen unvanın Asya Hun İmparatorluğu'nda milâttan önce II. yüzyıldan beri kullanıldığı ve devlet teşkilatında bir kanat sorumlusunu ifade ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶. Kelimenin kökeniyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. H. W. Bailey, P. Pelliot⁴⁷ ve R. N. Frye⁴⁸ gibi araştırmacılar tarafından eski İran dillerine bağlanmak istense de bu konuda kesin bir kanaate ulaşılamamıştır. Çince olmayan bu unvan ilk defa V. Thomsen tarafından Türkçe olarak açıklanmış ve Türkçe'deki yap-mak fiiline -gu ekinin ilave edilmesiyle oluşan bir kelime olduğu ifade edilmiştir⁴⁹.

"Yabgu" ve "Yabgu Kağan", Gök Türk Devleti'nde de yüksek bir idarî unvan olarak kullanılmaya devam etmiştir. Devletin kurucusu Bumin Kağan'dan önce atası Tu-wu, bu unvanın Çince şekli olan "Ta Shih-hu" yani "Büyük Yabgu" olarak tanınmıştır⁵⁰. Yine Bumin Kağanın kardeşi İstemi Yabgu-Kağan'ın (552-576) idaresine bırakılan Batı Gök Türk halkı kaynaklarda "Yabgu'nun Türkleri" şeklinde anılmıştır⁵¹. Uygur Devleti'nde de yabgu unvanına çok sık rastlanılmaktadır. Devletin kurucusu Kutluğ Bilge Kül Kağan'ın (745-747) önce Yabgu unvanını taşıdığı kaydedilmiştir. Yine Moyen Çor Kağan'ın (747-759) oğullarından ikincisini Tarduş ve Töles boyları üzerine Yabgu ve Şad tayin ettiği bilinmektedir. Aynı hükümdar tarafından 753 yılında Çin'e elçi olarak gönderilen Tay Bilge Tutuk da "Yabgu" unvanı taşımaktaydı⁵². Bu unvana en sık rastlanan Türk topluluklarından biri de Karluklardır. Daha önce "kül erkin" unvanını taşıyan üç Karluk beyinin 665 yılına doğru güçlenerek Yabgu unvanını kullanmaya başladığı görülmektedir. Yabgu kelimesini "cabgûye" şeklinde kaydeden Taberî, 737 yılı olaylarını anlatırken "Cabgûye el-Harluhî" adındaki Karluk Yabgusu'ndan bahsetmiştir⁵³.

Seyhun bölgesinde yaşayan Oğuzlar döneminde "Yabgu" unvanı devlet başkanının unvanı durumuna yükselmiş ve daha sonraki dönemlerde aynı anlamı muhafaza etmiştir⁵⁴. Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde Kayı Han'ın oğullarından birinin adı "Dib-Yavku"dur⁵⁵. Unvanın kullanımı Karahanlılar döneminde de devam etmiştir. Ancak Kaşgarlı Mahmud "yafgu" şeklinde kullandığı bu unvanı halktan biri olarak göstermekte ve konumun kağandan iki derece aşağıda bulunduğunu kaydetmektedir⁵⁶. Onun verdiği bu bilgiler

46 De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig 1921, s. 116-117

47 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 58.

48 R. N. Frye, "Some Early Iranian Titles", *Oriens*, XV (1962), s. 352-359.

49 V. Thomsen, "Inscription de l'Orkhon dechifress", *MSFOU*, V (1896), s. 286.

50 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 47.

51 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 21, 95.

52 Osman Gazi Özgüdenli, Hüseyin Salman, "Yabgu", *DİA*, XL, İstanbul 2013, s. 170-171.

53 Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, I-V, (İstanbul: M.E.B. Yay., 1991).

54 Birinci Gök Türk Devleti'nde kağandan sonraki en büyük idarî unvan olmakla birlikte, II. Gök Türk Devleti'nde askeri bir unvan olan "şad" ile arasında bir fark görülmemektedir. Fakat diğer Türk topluluklarında en yüksek konumu koruduğu kesin gibidir.

55 "Dib-Yavku" kelimesi hakkında detaylı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Oğuzlara âit destanî mahiyette eserler", *DTCF Dergisi*, XVIII/3-4 (1960), s. 359-421.

56 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 32.

muhtemelen Karahanlı Devleti'nin ilk dönemlerine aittir. X. yüzyılda Oğuz boylarında Yabgunun hükümdar unvanı halinde kullanıldığı görülmektedir. İbn Fazlan, Oğuz Türkleri'nin hükümdarına "Yabgu" denildiğini, bunun hükümdarın unvanı olduğunu, Oğuzlar'ın başına geçen herkesin bu unvanı aldığını ve yabgunun naibine "kuzerken" (külerkin) adı verildiğini kaydetmiştir⁵⁷. Selçuk Subaşı'nın oğullarından Arslan'ın ve Musa'nın Yabgu unvanını taşımaları da aynı geleneğin ilk dönemlerde Selçuklular arasında da devam ettiğini göstermektedir. "Yabgu" unvanı Büyük Selçuklu Devleti'nde islâmî bir unvan olan "melik" ile yer değiştirmiş ve artık kullanımdan kalkmıştır⁵⁸.

5. Ayguci

"Devlet baş müşaviri" anlamına gelen ayguci⁵⁹ unvanı⁶⁰, VIII. yüzyılda Gök Türk kağanlığı döneminde Tonyukuk'un unvanları arasında kaydedilmiştir⁶¹. Tonyukuk yazıtında Oğuzdan gelen bir casusun ilettiği mesajda, Tabgaç ve Kitan'a gönderilen komutanlar, Gök Türk kağanının "alp", aygucısının ise "bilge" olduğunu ifade etmişlerdir. Buradan "vezir" statüsünde üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan "ayguci", kağanın yetkilerinin birçoğuna sahip sivil ve askerî alanda ona danışmanlık yapan bir görevli olarak değerlendirilebilir. Eski Türk devletlerinde "kagan", "beg" unvanlar, tek kişiye özgü değildir. Ancak ayguci, Tonyukuk'a has özel bir unvan ya da sadece bir niteleme sıfatı olarak kullanılmıştır. Tonyukuk'tan sonra bu yüksek rütbeyi taşıyan başka bir devlet adamına rastlanılmamıştır. Uygur dönemi metinlerine bakıldığında "ayguci" unvanının kısmen önem kaybettiği ve daha düşük rütbeli idarî⁶², sivil⁶³ ya da dinî⁶⁴ bir unvan haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu unvan, daha sonraki Türk devletlerinde de kullanılmıştır⁶⁵.

57 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, terc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bedir Yay., 1995), s. 38.

58 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 301.

59 *ay-* kelimesinin anlamı Uygur sözlüklerinde "emretmek, buyurmak, yaptırmak, iletmek, açıklamak, beyan etmek, söylemek, konuşmak, kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek" şeklinde kayıtlıdır, bk. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, IV, Wiesbaden 1977-1998, s. 286. Ancak Clauson, erken dönemlerde *ay-* kelimesinin diğerlerinde olmayan saygın ve bilgelik içeren bir içeriğinin olduğunu belirtmiştir, Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 266. *-guci* ise meslekleri ve kişilerin özelliklerini gösteren bir ektir.

60 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen und Timuridenzeit*, II: Türkische Elemente im Neupersischen, s. 649.

61 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s.2.

62 Uygur metinlerinde *Koço balık ayguci*: Koço şehrinin yöneticisi anlamına gelmektedir, bk. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, V, Wiesbaden 1977-1998, s. 300.

63 Clauson'a göre "ayguci" unvanı Uygur döneminde: usta ve ustabaşı, yemekhanede denetçi, gelir yöneticisi olarak anlamlandırılabilir daha düşük bir rütbeyi ifade eder hale gelmiştir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 271.

64 Uygur metinlerinde *sazin ayguci*: din adamı, Budist danışmanı, manastırda ikinci derece vaiz, manastır içinde ve dışında görevleri dağıtan kişi, anlamlarına gelmektedir, bk. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, V, s. 300.

65 *Kutadgu Bilig*'de "şiir, beyit söyleyici" olarak ayguci yüksek bir makam unvanı olarak kullanılmıştır, bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 95, 125, 197.

6. Baga

"Baga"⁶⁶, dönemin metinlerindeki ifadelerden anlaşıldığına göre birkaç kabilenin birleşmesinden ortaya çıkan siyasi teşkilatın başı olan kişiye verilen bir unvandır⁶⁷. Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtlarının dışında, Ongin Kitabesinde "Kangım Baga Tengriken", Terhin Yazıtında "Bıla Baga Tarkan" ve "İnançu Baga Tarkan"; yine Uygur dönemine ait Suci Yazıtında "Kutlug Baga Tarkan"; Yenisey (Anaçay) yazıtlarından Kemçik-Cirgak'ta "Baga Ben" ve Kara Bulun II Yazıtında "er atım Baga" şekillerindeki unvanlar içinde rastlanmaktadır⁶⁸. "Baga"nın vezir Tonyukuk'a ait bir unvan olduğunu öne süren araştırmacıların yanında, "Boyla Baga Tarkan"ın farklı bir şahsiyet olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır⁶⁹. "Baga" elçiler için de kullanılan bir unvandır. 948 yılında Çin'e giden Turfan Uygur Devleti elçisi bu unvanı kullanmıştır⁷⁰. Kelime Avrupa Avar hakanlığında ve Bulgar Devleti'nde "Bagan" şeklinde kullanılmıştır⁷¹.

7. Boyla

İlk defa Gök Türk kitabelerinden, Bilge Kagan Kitabesi ile Tonyukuk Yazıtı'nın I. Taşında "Boyla Baga Tarkan" unvanı ile karşılaşılmaktadır. "Baga" ile birlikte kullanılan "Boyla" unvanına "rütbe, yüksek bir unvan, devlet kurulu üyesi, şeref unvanı" anlamları verilmiştir⁷². Clauson, "Boyla" unvanının Hunlar döneminde de kullanılan "kağan"a yakın bir rütbe olduğunu belirtmektedir⁷³. Uygur Devletinin ilk kağanı, daha önce Ku-li Fei-lo "Boyla" unvanıyla anılmıştır⁷⁴. Diğer bir Uygur prensinin adı "Kutluk Boyla"dır⁷⁵. Le Coq'un ikinci Turfan seferinde bulduğu, orta farsça bir yazma belgede de bir Uygur kağanının etrafındaki yüksek görevliler sıralanırken "boyla tarkan" unvanı yer almaktadır⁷⁶. VIII. IX.-X. yüzyıllarda Türk-

66 Eski Türk Yazıtları'nda yalnızca "tarkan" unvanıyla bir arada kullanılan sözcüğe araştırmacılar genelde "küçük, ufak" anlamını vermişlerdir. Sonraki dönem Türkçe metinlerde "baga" kelimesiyle karşılaşılmaması sözcüğün yabancı kökenli olma olasılığını güçlendirmektedir. Günümüz Halha Moğolcasında "baga"ya "küçük, ufak" anlamıyla rastlanırken eski Sanskrit dilinde de "paka" biçimiyle "hayvanın küçüğü, hayvan yavrusu" olarak rastlanmaktadır, bk. Mehmet Ölmez, "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 176. (175-186). Menges ise "baga"nın şad ve beg ile birlikte irani bir köke gidebileceğini düşünmektedir, bk. Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden 1968, s. 168.

67 Rasonyi, "Baga" unvanını Macar kralının adına Hırvatistan'ı idare eden valilerin kullandığını söylerken, Tezcan, kurbağa ile kaplumbağa kelimelerindeki "baga"ya işaret etmişlerdir, bk. S. Tezcan, "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1978, s. 53-54.

68 Saadettin Gömeç, "Boyla ve Baga Unvanı", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2010), s. 76. (73-80)

69 "Boyla Baga Tarkan"ın farklı bir görev olduğunu söyleyen M. Mori, Tonyukuk'un bu vazifeyi ifa ettiğini düşünmektedir, bk. M.Mori, "A-shih-te Yüan-Chen ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, İstanbul 1973, s. 89; B.Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. baskı, İstanbul 1988, 645-646.

70 J. Hamilton, "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 187-232.

71 Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, s. 83, 239.

72 Saadettin Gömeç, "Boyla ve Baga Unvanı", s. 391; Semih Tezcan, sözlüklerdeki "buyla" kelimesi ile fiilden yola çıkarak, bu unvanın boğa ve develerin burunlarına tutturulan çubuk ve kağı arabalarının bir aksamı ile ağaçtan yapılmış çivi gibi anlamlar üzerinde yoğunlaşarak, göçebe boyların ve ordunun hareketlerini düzenlemekle görevlendirilmiş kişiler için kullanıldığını düşünmektedir, bk. S. Tezcan, "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", s. 53-54.

73 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 385.

74 Bahaeddin Ögel, "Şine-İsu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, S. 59, Ankara 1951, s. 364.

75 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 40.

76 S. Tezcan, "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", s. 53.

Bulgar kağanlığında da aynı unvanın kullanıldığı anlaşılmaktadır⁷⁷. X. yüzyılda Bizans imparatoru K. Porphyrogenetos'un *De Caeimoniis* adlı eserinde de "içirgoy boyla" yani içirgü boyla = İç boyla" tâbiri geçmektedir⁷⁸. "Boyla" unvanı, Türklerin yaşam tarzı olan boy yapısı ile de ilişkilendirilebilir. Bilindiği gibi Dede Korkut Hikayelerindeki Korkut Ata her anlattığı destanın sonunda "boy boylar, soy soylar" ifadesini kullanarak hakkında bilgi verdiği boyun meşrulaştığını ortaya koymaktadır. Artık bu tarihten itibaren söz konusu sülale, geçmişi tarihî destanlara da dayandırılan, nizamı ve sosyal yapısı bütün bir millet tarafından tasdiklenen siyasî bir yapı özelliğini kazanmaktadır. Dolayısıyla "boyla" unvanı bu anlam üzerinden de değerlendirilmelidir.

8. Buyruk

"Buyruk" unvanının karşıladığı anlam hakkında araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bir kısım araştırmacı, bu unvanın askeri bir göreve karşılık geldiğini düşünürken⁷⁹ diğerleri de "Buyruk"un hem idari hem de askeri bir unvan olduğu üzerinde durmuşlardır. "Kumandan/Vekil, Bakan/Nazır, Mühürdar, Amir"⁸⁰ anlamlarında kullanılan "Buyruk", Clauson tarafından "Erken çağlarda resmi bir unvan. Sivil veya askeri özel görevleri yerine getirmek üzere kağan tarafından komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim"⁸¹ şeklinde açıklanmıştır. Bu tanım, eski Türk devletlerinde askeri-sivil hayat ayrımının keskin sınırlarla ayrılmamasına da uygun düşmektedir. Eski Türklerde unvan ve rütbelerin sahipleri, aynı zamanda emirlerindeki askeri güçlerin başında her zaman savaşa hazır kumandanlardır⁸². Bir başka ifadeyle "buyruk", "aygucu" unvanı gibi hem sivil hem de askeri yükümlülüğü bulunan "beg"den üstün "tarkan" ve "şadpıt"tan aşağı bir unvandır. Bu durumda "buyruk" hem bilge hem de alp, yani hem idari hem de askeri nitelikleriyle öne çıkmaktadır.

77 O. Pritsak, "The Proto-Bulgarian Military inventory inscriptions", *Studia Turco-Hungarica*, V, Budapest 1981, s. 33-61.

78 A. Caferoğlu, *Eski Türkçe Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 49; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 10.

79 Györffy ve Doerfer "buyruk" unvanını "askeri maiyet" olarak tercüme edip Moğollarda kullanılan "nöker" yani "hükümdarın has birlikleri" ile eş görevde açıklamıştır, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II: Türkische Elemente im Neupersischen, s. 415; Giraud'a "buyruk" unvanını açıklarken çelişkiye düşmüş ve "buyruk sözünü niteleyen bilge, biligsiz sıfatlarının daha çok idari danışmanlık anlamında kullanılabileceğini, Beglere ise savaşta rastlandığından, onların muhtemelen askeri temsilciler olduklarını ifade etmiştir. Ancak sonrasında bu fikrin çok zayıf bir ihtimal olduğunu kendisi de kabul eder ve dönemin tüm siyasî hayatını zaten askeri olayların oluşturduğunu ve idarî-askerî ayrımın zorluğunu ifade eder, bk. R. Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İ. Mangaltepe, (Ankara: Ötüken Yay., 1961), s. 127.

80 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991, s. 231; R. Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, (Ankara: TTK Yay., 1991), s. 422/34; A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 271; Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, s. 87; M. Mori, "Kuzey Asya'daki eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İstanbul 1978, s. 209-226.

81 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 387.

82 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 269.

Çin kaynaklarında, Gök Türk ve Uygur kağanlıklarında hükümetnin dokuzar "buyruk"tan oluştuğu kayıtlıdır⁸³. Buyur- fiilinin kayıtlı olduğu ilk tarihî metin *Divânü Lügati't-Türk*'tür⁸⁴. Bu kelimenin sonuna -k eki getirilerek görevi niteleyen kelimeye son halî verilmiştir⁸⁵. Osmanlı döneminde *Dîvân-ı Hümâyün* veya Paşakapısı'ndaki divanlarda alınan kararlara uygun olarak yazılan ve üzerinde tuğra bulunan padişah emirlerinin genel adı buyruk yani fermanıdır⁸⁶.

9. İnak/Yinak, İnal/Yinal, İnanç/Yinanç

İnak kelimesi Türkçe "güvenmek, itimat etmek" anlamına gelen inanmak kökünden türemiştir⁸⁷. Aynı zamanda "sığınak, sığınılacak yer" anlamlarına da gelmektedir⁸⁸. Eski Uygurca'da "inak", "güven, sığınak, ümit, dost, arkadaş"⁸⁹; aynı kökten türeyen "inal" memuriyet, rütbe ve şahıs adı; "inanç" ise yine şahıs adı ve "vezir, mutemet, nâzır" anlamlarında kullanılmıştır⁹⁰. *Oğuz Destanı*nda inak hükümdarın çok yakın adamları arasında zikredilmiştir⁹¹. Selçuklu döneminde de "dost, kendisine inanılan, Bakan"⁹² gibi resmî bir makam sahibini gösteren unvan olarak kullanılmıştır. Moğollar devrinde "ınağ"⁹³ olarak kullanılan bu unvan, "hükümdarın mahrem dostu, mutemedi" anlamına gelmektedir.

İnal kelimesi ilk defa VIII. yüzyıl Uygur Budist metinlerinde "Tegride bolmuş inal" şeklinde kullanılmıştır. Yine eski Türk belgelerinde "İnal Öge" ve "İnal Çor" isimlerine rastlanmaktadır. *Dîvânü Lügati't-Türk*'te: "annesî hatun kökten, babası halktan gelen gençler için bir hitap şekli"⁹⁴ olarak tarif edilirken, *Kutadgu Bilig*'de "beyzade, inanılır insan" anlamında kullanılmıştır⁹⁵. Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim de "Yinal" unvanını taşıyordu. Moğol belgelerinde Cengiz'in oğlu Cuci'ye bağlandığı belirtilen Kırgız reislerinden birinin adı da İnal'dır⁹⁶. "İnanç" unvanına ise X. yüzyıldan itibaren Uygur elçilerinin adlarında rastlanmaktadır. Selçuklu emir, ferman ve mezar taşlarında Uluğ İnanç, İnanç Atabek, İnanç Bilge Tercüman Bek,

83 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 165; Bu unvan Orhun kitabelerinde "... bilge kağan imiş, alp kağan imiş, buyruk'lan yine bilge imiş, alp imiş..." şeklinde geçmektedir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 11.

84 Kaşgarlı Mahmut bu kelimeye Oğuzca kaydını düşmüştür: *Ol angar ayla buyurdı*, bk. Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi*, III, s. 186.

85 Eski ve Orta Türkçe metinlerde *buyruk* dışında, *Inak*, *Ayuk* gibi unvanların, -k ekiyle oluştuğu görülmektedir. G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen und Timuridenzeit*, II, s. 668; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit: 275.

86 Mübahat Kütükoğlu, "Ferman", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 400-406.

87 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 182.

88 A. V. Gabain, *Eski Türkçe'nin Grameri*, s. 273.

89 VIII. yüzyıl Uygur metinlerinde "Umuğ ınağ" kelimesi inanılan, beklenen, arzu edilen bir şey veya bir kimse anlamlarında kullanılmıştır bk. G. Németh, *A Ilonblgalö Magyarsag Kialakulsisa*, Budapest 1930, s. 262.

90 A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 86.

91 Ahmet Taşağıl, "İnak", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 255-256.

92 "İnak" unvanı Çağatay, Harezmi, Kuman, Kıpçak, Türkmen, Osmanlı gibi Türk lehçelerinde de "ınağ" veya "inak" şekillerinde "dost, mahrem arkadaş, devlette yüksek temsilci, bakan" anlamlarında kullanılmıştır, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 182.

93 Şemîs Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i Istilâhât-ı Dîvânî Devrân-ı Moğol*, Tahran 1357, s. 50.

94 Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 122.

95 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit: 4497, 4805.

96 *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1948, s. 239.

İnanç Uluğ Müşrif Bek ve Artukoğullarınıninkilerde de İnanç Bilge Beygu Kutlug Buka gibi unvanlar yer almıştır. İlhanlı Hükümdarı Gazan Han, Şemseddin Ahmed Lâkûşî'yi Türkiye Selçuklu Devleti vezirliğine tayin ettiği menşurda Selçuklu dîvân geleneğine uygun olarak "inanç" lakabını kullanmıştır ki bu bütün Selçuklu emirlerine gönderilen ferman ve menşurlarda da bu unvan bulunmaktadır. Örneğin, IV. Kılıç Arslan tarafından Dîvân-ı İstîfâ'nın başına getirilen Mecdüddin Mehmed için Uluğ İnanç Bilge unvanı kullanılmıştır⁹⁷.

10. Beg

Türkmenlerde "beg", Doğu Türkçesi'nde "big", Kazaklarda "bî" veya "bîy" şeklinde kullanılan bu eski Türk unvanı, Osmanlı Türkçesi'nde "bey" şeklini almıştır. İlk defa Orhun kitabelerinde ve Uygur metinlerinde rastlanılan bu kelime, birçok Doğu ve Batı kaynaklarının verdiği bilgilere göre çeşitli Türk devletlerinde, gerek Müslümanlığın kabulünden önce gerekse müslüman oluşlarından sonra bir unvan olarak kullanılmıştır⁹⁸. Tarihte bütün Türk devletlerinde varlığı anlaşılan "beg" unvanının, bazı benzetmeler yolu ile Çince⁹⁹, Moğolca¹⁰⁰ ya da Pehlevice¹⁰¹ gibi dillerden alınmış olabileceği düşünülerek, menşei üzerinde çeşitli iddialar öne sürülmüşse de hem anlam hem de fonetik bakımlarından kesin bir neticeye varılamamıştır. S. M. Arsal bu unvanın Türkçe "bek" kökünün biraz yumuşamış şekli olduğu fikrindedir¹⁰². Eski Türk devlet teşkilâtında beg, boyların başında bulunan reislerin aldıkları bir unvandır. Tarihî kaynaklarda ilk defa (M.Ö. 209-174) yıllarında "Mo-tun Vixtun-Biktun=Beg-tun" yani "beg nesli" şeklinde Asya Hun imparatoru Mo-tun'un adında geçmektedir¹⁰³.

Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra da bu unvan aynı anlam içeriğini koruyarak XI. yüzyılda Karahanlılar döneminde de kullanılmaya devam edilmiştir¹⁰⁴. Selçuklu Devletini kuran Oğuz boylarında "yabgu", "yınal", "inanç", gibi unvan sahipleri dışında Çağrı ve Tuğrul Beyler gibi bazı idareciler "bey" unvanını kullanmışlardır. "Bey" unvanı Selçuklu döneminden itibaren Kıpçak, Türkmen ce Çağatay gibi çeşitli Türk topluluklarında Arapça "emîr" unvanının karşılığı

97 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 4.

98 "Bek" kökü bazı Türk lehçelerinde bek-lemek, bek-çi kelimelerinden hareketle "saklama, koruma, gözetme" anlamlarına gelmektedir, bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, IV, s. 80. Orhun kitabelerinden anlaşıldığına göre, eski Türk devletlerinde Kağanın yardımcıları durumunda bulunan beglerin, devleti koruyan, il'in işlerine bakan ve bir nevi bekçilik vazifesi yapan kimseler olmaları, bu görüşün doğruluk ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* adlı eserinde "bey" ile "bilgi" kelimelerinin aynı kökten geldiğini ifade etmektedir, bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit: 1953. Bu eserde "bey" unvanı, genellikle "hükümdar" anlamında kullanılmıştır.

99 Çince "Po" kelimesinden türediği iddia edilir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s. 322.

100 Moğolca'da "Begî" olarak kullanılmıştır, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II, s. 389.

101 Pehlevice "baga" kelimesinden türediği iddia edilmiştir, bk. Bahaeddin Ögel, "Eski Türk-İran kültür ilişkileri hakkında notlar", *İran Şehinşahlığının 2500. kuruluş yıl dönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s. 365; Sanping Chen, "Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names", s. 289-325.

102 S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s. 273.

103 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, Berlin 1959, s. 23.

104 Kaşgarlı Mahmud bu dönemde kullanılan "begeç" unvanının da "beg" kelimesi ile ilgili olabileceğini belirtmektedir, bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, I, s. 357.

olarak kullanılmıştır¹⁰⁵. "Beg" kelimesi çeşitli dönemlerde özel ad şeklinde "Beg-Tigin, Beg-Timur, Beg-Arslan, Begtaş, Beg-Bars" gibi isimlerin başına da getirilmiştir. Ayrıca Hindistan Türk saraylarında hanımlar için "begüm" unvanının kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devletinin Selçuklulardan almış olduğu "beylerbeyi"lik¹⁰⁶ ve "beylik-çi"¹⁰⁷ gibi bazı unvanlar varlığını yüzyıllarca korumuştur.

11. Terken

Tarihî süreç içerisinde İslâmiyetin kabulü ve Türklerin girdikleri kültür çevreleri ile kabul ettikleri dinlerin etkisi ile kadının kullandığı "katun/hatun" unvanı da değişikliğe uğramıştır. İlk zamanlarda başta bulunan en yüksek otoritelerin temsil sıfatı "kagan" ve "katun" iken, kadınlar için zamanla "terken"¹⁰⁸, "sultan", "bige" ve "begüm" gibi unvanlar kullanılmaya başlanmıştır.

Yine en eski Türk kadın unvanlarından olan "il bilge"¹⁰⁹ de bu süreçte "terken"e dönüşmüştür. İlk defa Uygurlar zamanında (744-1335) kullanılmış olan "Terken" unvanına, en fazla Karahanlılar, Harizmşahlar, Selçuklular ve Kutlughanlılar zamanında rastlanılmaktadır. Hayatlarının her döneminde aktif olan bu hanım sultanlar, tarihte olduğu gibi analık görevlerinin dışında devletin sosyal ve siyasal bünyesinde son derece etkili olmuşlardır¹¹⁰. Taht uğruna hiç olmadık kişilerle yaptıkları ittifaklar ve giriştikleri büyük mücadeleler onların tarihî süreçte olumsuz bir şekilde anılmasına neden olmuştur. Buna karşın terkenlerin son derece yararlı faaliyetleri de göz ardı edilmemelidir. Onlar, çeşitli alanlarda vakıflar kurmakla da meşgul olmuş ve toplumun ihtiyaç duyduğu kurumları kendi bütçeleri ile inşa ettirmişlerdir. Ayrıca eşleri olan sultanları en zor siyasî ve askerî durumlarında yalnız bırakmayarak sadık kadın modelini temsil eden terkenlere de rastlanmaktadır.

105 Amîr al-cuyûş =cuyuş begi, amîr dad = dad begi, amîr al-umarâ = beglerbeyi gibi. F. Köprülü'nün belirttiği üzere ilhanlılarda ve Altın Orda devletlerinde bu etki daha da güçlenmiş ve "beg" unvanı, "emîr" kelimesinin karşılığı olarak fazlaca kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin "ulus begi, tümen begi, min begi, yüz begi ve on begi gibi", bk. Fuad Köprülü, "Bey", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 11-12.

106 Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 62-64.

107 Mehmet İpşirli, "Beylikçi", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 78-79.

108 "Terken" unvanı birçok araştırmacı tarafından "tengriken" kelimesi ile ilişkilendirilmiş ve devlet idaresinde Kağan'dan sonra geldiği, fakat yetki bakımından ona en yakın görevi ifa ettiği belirtilmiştir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 544.

109 "il" kelimesi, Gök Türkçe yazıtlarda "devlet" ve "ülke" anlamlarında kullanılmıştır. Bilge ise bilgi sahibi, akıllı kişiye karşılık gelmektedir.

110 Türk Hakanlığının merkezi olan Semerkand'da şehir meydanları "Melike" ya da "Türkân" olarak adlandırılmış, hatunlar sarayda olduğu kadar şehrin ve günlük hayatın içinde de etkili olmuşlardır. Kağanın hatun dışında başka eşleri varsa bu durumda "terken kâton, arslan kâton, han kâton, şah kâton" unvanlarıyla anılan kadın, baş hatun ve veliaht annesi konumunda olmuştur. Veliyaht anneleri olan hatunlar, oğullarını tahta geçirmek için saray içi entrikalarda rol alarak büyük sonuçları olan olaylara müdahil olmuşlardır, bk. Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın", *Ortaçağ'da Kadın*, Ankara: 2011, s. 376.

12. Tarkan

"Tarkan"¹¹¹ unvanı çeşitli Türk toplulukları tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır¹¹². Bu unvan, Gök Türklerde "yüksek asalet derecesi"¹¹³, Uygurlarda "vekil, nazır"¹¹⁴, X. yüzyılda Oğuzlarda "sü-başı"¹¹⁵ yani başkumandan sonra gelen makam sahibinin unvanı, Hazarlarda ise "hükümdar unvanı"dır¹¹⁶. Gök Türk kitabelerinde "Apa" unvanıyla birlikte kullanılan "Tarkan" kelimesinin ordu kumandanlığı anlamına geldiği görülürken¹¹⁷, A. Alföldi'ye göre Tarkanlar aslında eski Türk-Moğol topluluklarında demirciliği meslek edinmiş olan kimselerdir¹¹⁸. Çeşitli anlamlarda kullanıldığı anlaşılan bu unvan, Çin yıllıklarına ve kitabelere farklı şekillerde yansımıştır.

Tarkan unvanı, Tabgaç (386-557)¹¹⁹ döneminden hatta Hunlardan¹²⁰ itibaren kullanılmakta olup, Çin yıllıklarına "ta-kan" şeklinde kaydedilmiştir¹²¹. Tarkan kelimesi Orhun kitabelerinde Tonyukuk'un unvanları arasındadır ve "Boyla Baga Tarkan"¹²² şeklinde görülmektedir. Ayrıca devletin dış temsilcilerinden birini göstermek üzere "Oğul Tarkan"¹²³ ve "Apa Tarkan"¹²⁴ şeklinde de kullanılmıştır. VIII. yüzyıla ait olan Ongin yazıtlarında "İşbara Tamgan Tarkan"¹²⁵, İkhe Khüşotü yazıtında ise "Kül Tudun'un küçük kardeşi Altın Tamgan Tarkan"¹²⁶, Gök Türk

111 Eski Yunancada "Tarchon", Etrüsklerde özel ad olarak kullanılan "Tarquin" in Tarkan ile ilgili olabileceği, bk. H. Beveridge, "The Mongol title Tarkhan", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1917, s. 834; ayrıca Çince'de "Ta(tar)" kökünden gelerek "büyük bilici" manasına da geldiği iddia edilmiştir, bk. G. J. Ramstedt, "Alttürkische und Mongolische Titel", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55/2, Helsinki 1951, s. 63 (59-82). Bundan başka unvan "Tar-" dağılmak kökünden türetilmiştir, bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen und Timuridenzeit*, II, s. 471. W. Eberhard bu unvanın "Tar-khan" şeklinde söylenebileceğini düşünerek, "Tar" kökünün, "tarım", "tarla" yani "ekilmiş toprak" ile ilgili olabileceği düşüncesindedir, bk. "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 324. C. Brockelmann "Tarkan" ile "Terken" in aynı kelime olduğu fikrindedir, bk. "Hofsprache in Alturkestan", *Verzameling van Opstellen, Festschrift für Prof. Schnjnen*, 1929, s. 224. Gy. Németh'e göre ise Türkçe'de bir şeref unvanını ifade eden "Tarhan" unvanı, "Alpagut" unvanının bir eşidir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 45.

112 İbn Hurdadbih'de IX. yüzyılda bu unvan "hükümdardan sonra gelen ikinci şahıs" olmakla birlikte Semaerkant hükümdarları ve küçük kralların kullandıkları unvandır; *Dîvân-ü Lûgat'it-Türk'te* ise "bey" anlamında çevrilmiştir, bk. Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugat'it-Türk Tercümesi*, I, s. 436.

113 A. V. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950, s. 338.

114 A. Caferoğlu, *Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 225, 226.

115 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 66.

116 *Hudûd'ul-Âlem'e* göre Tarkan, Hazarlarda Kağan yani hükümdar olarak kullanılmıştır, bk. *Hudûd'ul-Âlam'The Regions of the World'*, çev. V. Minorsky, Oxford 1937, s. 161, 451.

117 F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Petersburg 1899, s. 22, 56; Clauson apa'nın çok farklı anlamlarda olduğunu belirttiikten sonra Tonyukuk Yazıtı'nda geçen "Apa tarkan" in Çinlilerin verdikleri 'başkomutan' unvanını karşıladığını yazar, bk. G. Clauson, "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/Belleten*, çev. A. Levendoğlu, Ankara 1966, 19-37.

118 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 44.

119 W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 325.

120 Bahaeddin Ögel, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", *D.T.C.F. Dergisi*, XVII/1-2, Ankara 1959, s. 270.

121 Mau-Tsai Liu, "Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken", II, Wiesbaden 1958, s. 556.

122 M.Mori, "A-shih-te Yüan-Chen ve Tonyuquq", s. 89.

123 S.G. Klyachtomy, "A propos des mots Sogd Berçeker Buqaraq ulys de l'inscnption de Kul-Teghin", *CAJ*, III/4 (1958), s. 248.

124 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 40.

125 T. Tekin, "A Grammer of Orkhon Turkic", Bloomington 1968, s. 255, 291.

126 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 121.

yazılı Suci yazıtında “Kutlug Baga Tarkan”¹²⁷ şekillerinde görüldüğü gibi, Elegeş kitabesinde de “tarhan”¹²⁸ unvanı kullanılmıştır. Hükümdar ailesine mensup olmadığı anlaşılan Tarkanlar¹²⁹, Bilge Kağanın idare edenlerden edilenlere doğru halka hitap ettiği konuşmasındaki görevliler arasında da geçmektedir. Bu sıralama Kağan, ailesi, budun, şadapıt beyler, tarkanlar, buyruk beyler ve Dokuz Oğuz beyleri şeklindedir¹³⁰. Tarkan unvanı VIII. ve IX. yüzyıl ortalarından itibaren Uygurlarda¹³¹ ve Kırgızlarda¹³², VIII. yüzyılda Türkişlerde¹³³, Hazarlarda¹³⁴ ve Bulgarlarda¹³⁵, IX. yüzyılda Macarlarda¹³⁶, X. yüzyılda Oğuzlarda¹³⁷, XII. yüzyılda Kumanlarda¹³⁸, XIV. ve XV. yüzyılda Kara-Koyunlularda¹³⁹, Abbasi hilâfetinde¹⁴⁰ ve Osmanlılarda¹⁴¹ da kullanılmıştır.

13. Kapgan¹⁴² (Kaphan)

"Kapgan" kelimesinin Soğdca "kavikan"dan¹⁴³ türediği iddia edilmiş olsa da Türkçe “Kapan, yakalayan” anlamına geldiği ve zamanla “tuzak, kapan” anlamı kazandığı kesinleşmiştir¹⁴⁴. Kapgan unvanı ilk olarak II. Gök Türk Devleti hükümdarı Kapgan (692-716)'ın adında geçmiştir¹⁴⁵. Bizans kaynaklarında bu unvan “kavhanos” şeklinde kullanılmıştır¹⁴⁶.

127 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 156.

128 T. Tekin, “On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions”, *Ural-Altaysche Jahrbücher*, S. 35, Wiesbaden 1964, s. 140.

129 W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 325.

130 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, IV, s. 106.

131 F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk*, s. 55.

132 "Tarkan", Kırgızların kullandıkları 6 önemli unvandan biridir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 42.

133 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 43.

134 Hazar kumandanlarının adı “Alp Tarhan”dır, bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 255; Peter Golden, *Khazar Studies*, I, Budapest 1980, s. 150, 176.

135 Bulgar Türkçesinde “ Böri Tarqan” şeklinde geçen kelimenin şahıs adı mı yoksa unvan mı olduğu belli değildir, bk. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 97; O. Pritsak, “The Proto-Bulgarian Military inventory Inscriptions”, s. 49.

136 “Taryan” şeklinde kabile adı olarak, ayrıca bazı söyleniş farklarıyla Macar yer adlarında "Tarkan" kelimesi kullanılmaktadır, bk. F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Ankara 1949, s. 6, 24; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 62.

137 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 39.

138 L. Rásonyi, “Kuman Özel Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı*, III-VI, Ankara 1969, s. 140.

139 Kara Koyunlu hükümdarlarından İskender (1420-1438)'in 9 oğlundan birinin adı “Tarhan” idi, bk. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, Ankara 1967, s. 143.

140 Devlet adamı “Tarhan el-Cammal” ve tarihçi “Tarhan el-Ravi” bu unvanı kullanmışlardır bk. R. Şeşen, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara 1967, s. 28, 31.

141 A.S. Erzi, “Osmanlılarda Tarkanlık”, *Belleten*, XIX, Ankara 1950, s. 92-94.

142 Ramstedt'e göre Sino-korece "kap-kwan" sözcüğü "ilk, en iyi khan" anlamındadır, bk.G. J. Ramstedt “Alte Türkische und Mongolische Titel”, 59-82.

143 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 37, 207.

144 Hatice Şirin User, "Eski Türkçe'de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, S. 39 (2006), s. 230 (219-238); Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991, s. 384-385.

145 İleriş Kagan öldüğü zaman çocukları henüz 7-8 yaşlarındadır bu nedenle, İleriş Kagan'ın kardeşi Mo Ch'o (Beg Çor), Kapgan Kağan unvanıyla başa geçmiştir, R. Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu, İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İ. Mangaltepe, (İstanbul: Ötüken Yay., 1999), s. 149.

146 Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 156.

14. Tegin

"Tegin", bazı Türk devletlerinde hükümdar soyundan gelen erkek çocuklarına verilen bir unvandır."Tegin" unvanının menşei, anlamı ve okunuşu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür¹⁴⁷. Kaşgarlı Mahmud "tegin" (tigin, tekin) kelimesinin "kul, köle" anlamına geldiğini yazmıştır¹⁴⁸. Teginler ordu komutanlığı verildiğinde ya da bir bölgenin idaresi ile görevlendirildiklerinde "yabgu" ya da "şad" unvanlarını almışlardır¹⁴⁹. Tegin unvanının dönemlere ve bölgeye göre bazı değişikliklere uğradığı görülmektedir. Hanedan üyelerini diğer gulam kökenli emîrlerden ayırt etmek için "tegin" kelimesinin başına kişinin karakterine ve hiyerarşideki konumuna uygun biçimde sıfatlar eklenmiş, bunlarla birlikte "çağrı tegin, küç tegin, alp tegin, kutluğ tegin, gümüş tegin, tuğ tegin, böri tegin, tonga tegin, arslan tegin, tuğrul tegin, yinal tegin, yığan tegin, kara tegin" gibi isimler ortaya çıkmıştır¹⁵⁰.

Kağan çocuklarının en küçüklerine ve orta halli kimselerin itibarlı olanlarına "öge (üke) tegit" denilmiştir. Tegit, tegin kelimesinin çoğuludur¹⁵¹. Akhun prenslerine de "tegin" unvanı verilmiştir¹⁵². Gök Türk kitabelerinde geçen Kül Tigin, Yolluğ Tegin ve Tonga Tegin¹⁵³, Uygurların menşei efsanesinde rastlanan Or Tegin ile Uygurlar'ın yıkılışında adı geçen Menglig Tegin¹⁵⁴ ve Akhun paralarında görülen tegin isimleri¹⁵⁵, İslâm öncesi Türk devletlerinde hanedan mensupları için "Tegin" unvanının sıkça kullanıldığını göstermektedir. "Tegin" unvanına Karahanlılar¹⁵⁶, Gazneliler¹⁵⁷ ve Selçuklularda¹⁵⁸ da rastlanmaktadır.

15. Babacık

Hazarlarda kağanları yetiştiren yüksek rütbeli memurlara "Babacık" unvanı verilmiştir¹⁵⁹. Ayrıca Attila adının Gotça "Babacık, Atacık, Sevimli, Ağabey" manalarına geldiği ve Hun

147 Chavannes'e göre "To" sözü Türkçe "T'o-kin" (tegin) teriminin kısaltılmışıdır. Ramstedt eski Türkçesini "teggin" olarak düşündüğü "tegin"i benzetme yoluyla Kore dilindeki "tek" (fazilet) + in (adam) kelimesine bağlayarak "muteber adam" anlamına geldiğini söylemektedir, bk. G. J. Ramstedt "Alte Türkische und Mongolische Titel", s. 64; F. Altheim ise "tekin" (teggin) şeklinde okunmasını tercih ettiği bu unvanı yine anlamına bakmaksızın Çince'ye veya Farsça "Dehkan"a bağlamıştır, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 49. Gabain ise şad, tigin, tarhan gibi bazı unvanların Orta İran dillerinden gelebileceğini ifade eder, bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 42.

148 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 355, 413.

149 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 47.

150 Ömer Soner Huncan, "Tegin", *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 312.

151 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, I, s. 355.

152 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 81, 83.

153 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 48.

154 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, I, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1999), s. 41; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s. 61.

155 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 49.

156 Karahanlılarda ülke Arslan Han'ın egemenliği altında sırasıyla Buğra Han (Tamgaç-Tavgaç), İlig Han ve Tegin denilen şehzadeler tarafından yönetilmiştir, bk. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981, s.

157 Ergin Ayan, "Karahanlı Hanedan Üyelerinin Gazneliler ve Selçuklularla Sihriyeti", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/5 (2015), s. 392-408.

158 Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zmanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", A.Ü. DTCF Dergisi, IV /6-7 (1966), 1968, s. 8. (1-100)

159 G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 245.

dönemi Türkçe bir kelimenin Germence yorumu olduğu düşünülmektedir¹⁶⁰. Muhtemelen Selçuklulardan itibaren görülen "Atabeg"¹⁶¹ görevinin karşılığıdır. Atabeglik müessesesinin ise Gök Türk Devleti'nde mevcut olduğu tahmin edilmektedir¹⁶². Türkçe "ata" ve "beg" kelimelerinden oluşan bu unvanın, Selçuklulardan önce Karahanlılar ya da Gazneliler gibi müslüman Türk devletlerinde kullanıldığı ve böyle bir müessesenin varlığı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda Oğuz geleneklerine bağlı bir Türk Devleti olan Selçukluların atabeglik müessesesini İslâmiyet'ten önce kurulan Türk devletlerinden aldıkları ve eski bir gelenek veya müesseseyi biraz değiştirerek devam ettirdikleri düşünülebilir. Bazı araştırmacılar, Orhun kitabelerinde, kitabelerin yazıcısı olarak kaydedilen "Kültigin atası"¹⁶³ lakabının "atabeg" anlamına geldiğini ifade etmişlerse de bu konu da kesinlik kazanmış değildir.

16. İşbara

Uygur kağanlığı dönemine ait IX. yüzyıldan kalma Şine-usu kitabesinde "Çin kavmine tutuk verdim. İşbaralar, Tarkanlar tayin ettim..."¹⁶⁴ şeklindeki ifadelerden "işbara"nın bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. Eski Uygur Sözlüğünde de bu kelimeye "yüksek bir rütbe" anlamı verilmiştir¹⁶⁵. I. Gök Türk Devleti kağanlarından birinin unvanı bilindiği üzere İşbara (581-587)'dir¹⁶⁶ ve Bizans kaynaklarında "İşbara-Yabgu" olarak geçmektedir¹⁶⁷. Tuna Bulgar Devletinin kurucusu olan ve Bizans kaynaklarında "Asparuh" ya da "Esperüh" olarak anılan şahsın unvanının da "İşbara" olduğu¹⁶⁸ ve Türkçe bir kelimedenden türediği düşünülmektedir¹⁶⁹. Çin kaynaklarına göre Türkler cesur ve güçlü kişileri "şbara" olarak adlandırmışlardır¹⁷⁰.

160 J. Marquart, *Die Chronologie Der Altürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s.77; G. Kuun, "Relationum Hungarorum", *Claudiopoli*, MDCCCXCII, s.40-41.

161 Atabeg, Selçuklu Devleti'nde şehzadeleri eğitip yetiştiren yüksek rütbeli memurlara verilen unvandır. Atabeg'in görevi hakkında en önemli kayıt, *Takarirü'l-Manasib*'de atabeglik tayinine dair fermandır. Burada, "bütün devlet erkani ile saltanat divanı naiblerinin bütün işlerde atabeyin onayı ile hareket etmeleri" ibaresi atabeyin idareciler kadrosu içindeki önemli fonksiyonuna işaret etmektedir, bk. Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38-40; Osman Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 16.

162 Fuad Köprülü, "Ata" mad., *İA*, I, Ankara: MEB Yay., s. 713.

163 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 119.

164 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 174.

165 A. Caferoğlu, *Eski Türkçe Uygur Sözlüğü*, s. 87.

166 Tapar Kağan 581 yılında öldüğünde, Büyük Kağanlık makamı için hanedan üyeleri arasındaki çekişmeler ortaya çıkmış, Tapar Kağanın oğlu Umna Kağan'ın kısa süren hükümdarlığının ardından Yixiji Kağan'ın oğlu Neber, İşbara Kağan unvanıyla tahta oturarak Uluğ Kağan olmuştur, O. Pritsak, "Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources", *Journal of Turkish Studies*, Niğüça Biçig: Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves, S. 9 (1985), s. 205-211.

167 G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 290.

168 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 183. Kelimenin etimolojisi hakkında bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, s. 9.

169 F. Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına Âit Notlar", s. 28-31; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 257. Donuk ise, "işbara"yı v sesi ile okuyarak İran kökenli saymaya çalışanların olduğunu ancak çap- kökünün "hücum etmek, saldırmak, çapmak" anlamında bir fiilden yapılmış olduğunu savunmuştur, o bu unvanın Türkçe "çapar" kelimesi ile ilgili olduğunu düşünmektedir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 18. User'e göre ise Çap- fiili ve çapar adı ile "işbara" veya "ışvara" sözcüğü arasında ilişki kurulması dil bilimsel olarak mümkün değildir, bk. Hatice Şirin User, "Eski Türkçe'de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", s. 226-227.

170 M. Ölmez, "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 7 (1997), 175-186.

17. Erkin/Kül Erkin (İrkin/Kül İrkin)

Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın oğlu kaynaklarda "İrnek" olarak kaydedilmiştir. Ancak bazı araştırmacılar bu unvanın "Erkin/İrkin" olabileceğini düşünerek unvanın geçmişini Avrupa Hunlarına dayandırmışlardır¹⁷¹. Derece olarak il-teberlikten önceki bir alt kademedir¹⁷². Bulgar hükümdar ailesinin neşet ettiği iddia edilen¹⁷³ Attila'nın bu oğlu hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. "Erkin" unvanı ilk defa Mo-kan Kağan'ın hükümdar olmadan önceki unvanları içinde görülmektedir¹⁷⁴. Batı Gök Türklerini meydana getiren On-oklardan 5 Nu-şi-pi boyunun her birinin sorumlusu "Erkin" unvanını taşımıştır¹⁷⁵. Ayrıca Bayırku boyu reisi tarafından "Uluğ İrkin" olarak kullanılan bu unvan, Uygur kağanlığında da mevcuttur. Uygurlar, başlangıçta "İrkin"ler tarafından yönetilmişler, 627 senesinde, Gök Türklerin sarsıntı içerisinde buldukları bir sırada, Uygurlar ve Sır-Tarduşlar tarafından idare edilen isyanlar ortaya çıkmıştır. Baştaki İrkin'in ölümü üzerine Uygurların liderliğine oğlu P'u-sa geçmiş ve 628 yılında Sır-Tarduşlarla işbirliği yapan P'u-sa, İl-Kagan'ın yeğenini mağlup etmiştir¹⁷⁶. Bu başarılarından dolayı P'u-sa, "İl-teber" unvanını almıştır¹⁷⁷.

"İrkin" unvanı Karluk reislerine de taşınmıştır¹⁷⁸. Oğuzlarda devlet başkanı Yabgu'nun naibinin unvanında "Kül Erkin" şeklinde geçen bu terim *Divanü Lügati't-Türk'te* resmî unvanlar arasında yer almaktadır¹⁷⁹.

18. İlteber

Gök Türk döneminden itibaren kullanılan önemli unvanlardan biri de "İlteber"dir¹⁸⁰. Gök Türk Devleti idarî hiyerarşisinde Yabgu, Şad ve Tigin'den sonra, Tudun'dan önce olmak üzere dördüncü sırada "İlteber" gelmektedir. Bu sıralama Gök Türklerin eski rütbelerine aittir¹⁸¹. "İlteber" görevi babadan oğula miras geçebildiği gibi ağabeyden kardeşe de geçebilen bir

171 Saadettin Gömeç, "Attila'nın Çocuklarının Adı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 120.

172 Clauson bu unvanın Türk devlet teşkilâtında kağandan sonra fakat "beg"den önce geldiğini öne sürmüştür, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 225.

173 Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara 2002, s. 74.

174 Gök Türk Devletinin kurucusu olan Bumin Kağan'ın çocuklarından biri olan Mo-kan, ağabeyi Kara Kağan 553 yılında ölünce Türk Devletinin başına geçmiştir. Onun dönemi Gök Türk Kağanlığının en güçlü olduğu dönemlerdendir. Muhtemelen de 572 tarihinde ölmüştür, detaylı bilgi için bk. Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, s.14- 20. Çin kaynaklarında Türk unvanları arasında zikredilen "Sse-kin", "i-kin", "Ssukin", "Ch'i-chin" ve "Hsieh-chin" tabirlerinin aslı da "Erkin"dir .

175 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 27.

176 M.T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Gcschichte der Ost-Türken (T'u.-15jie)*, II, Wiesbaden 1958, s.351; M.Hermanns, "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 211/II, İstanbul 1946, s. 98; J.T.Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taipei 1968, s. 49.

177 Uygur birliğinin temelini atan P'u-sa 'dır, bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 90; Bahaeddin Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi", *Belleten*, XIX, Ankara 1955, s. 336, 338.

178 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 108.

179 aynı yer.

180 Çin metinlerinde geçen "Ch'i-li-fa" ve "Hsieh-lifa" hem fonetik hem tarihi bakımından "İlteber"e karşılık gelmektedir. Kitabelerde "elteber" okunuşu kesin olmasa da kelimenin başında bir "i" harfi görünüyor gibidir. Bunun yanında "elteber" ile "kül elteber" arasında görev ve yetki bakımından bir fark olup olmadığı belli değildir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 21.

181 Mau-tsaï Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u.-küe)*, I, s. 8, 41.

unvandır¹⁸². Bu unvan Batı Gök Türkler tarafından da kullanılmıştır¹⁸³. Gök Türk Devleti döneminde İlteberler tabi hükümdarlar olup, bu unvanı kağandan almışlardır¹⁸⁴. Batı Gök Türklerde Yabgu Kağan, Batı ülkelerindeki (Türkistan) şehir devletlerini yöneten hükümdarların hepsine "İlteber" unvanı vererek onları gözetim altında tutup yönetmek, yükümlülüklerini ve gönderdikleri vergileri denetlemek amacıyla bölgeye bir Tudun göndermiştir¹⁸⁵. Çin kaynaklarından Gök Türklerde hanedan üyelerinin de "İlteber" unvanını taşıyabildikleri ve İlteberlerin ordu komutanlığı yapabildiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Hem hanedan mensubu, hem ordu komutanı olan Kapgan Kagan'ın 714'te Pei-Beşbalık'a gönderdiği ordunun komutanlarından olan Huopa İlteber Shih-a-shih-pi'dir¹⁸⁶. İlteberlerin elçilik yaptıklarına dair kayıtlar da bulunmaktadır. 724 ve 731 yıllarında Gök Türk hükümdarı Bilge Kağanın Çin'e yolladığı elçi Ke-chieh İlteber'dir¹⁸⁷.

Kitabelerde Uygur¹⁸⁸, Karluk¹⁸⁹ ve Az reislerinin unvanı olarak kullanılan "İlteber", "hükümdara bağlı yüksek devlet memuru, idareci" anlamına gelmektedir¹⁹⁰. Bu unvan Bayırkular, Kırgızlar, Tatabılar, Soğdlular ile birlikte aynı zamanda Dokuz Oğuz konfederasyonuna mensup bir Uygur topluluğunun¹⁹¹ ve Batıda Hazar kağanlığının hakimiyeti altında bulunan Volga Bulgarlarının başbuğları tarafından da kullanılmıştır¹⁹². Ayrıca VII. yüzyılın ikinci yarısında bir Ermeni kaynağında kuzey Kafkasya Hunlarının reisi ve Hazar kağanının vassalı olarak "Alp Ilut'uer" adı geçmektedir¹⁹³. II. Gök Türk Devleti döneminde Çin'e elçi olarak giden iki İlteber'e bakan muamelesi yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁹⁴.

19. Çor

"Çor" unvanının görev ve yetkileri konusu araştırmacılar tarafından açıklığa kavuşturulmuş değildir. Çin kaynakları, "Çor"un Gök Türklerde yüksek bir mevkiye sahip olan bir rütbe olduğunu kaydetmişlerdir. 587 senesinde Gök Türk kağanının adı "Baga-çor"dur¹⁹⁵. Yine II. Gök Türk kağanı Kapgan (692-716)'da Çin kaynaklarında "Beg-çor" ya da "Böğü-çor" olarak geçmektedir¹⁹⁶. Ancak bu unvanın Gök Türklerde yüksek bir mevkiyi her zaman koruduğu

182 Mau-tsai Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, s. 8, 41, 132, 181.

183 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 15.

184 A. Bombaci, "On the ancient title *Eltâbâr*", *Proceedings of the IX th. Meeting of the PIAC*, Naples 1970, s. 1 -66;

185 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 24.

186 Mau-tsai Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, s. 169, 220.

187 Mau-tsai Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, s. 169, 229.

188 J. Hamilton, "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", çev. Y. Koç, İ. Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, VII, s. 187-232.

189 A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, I, s. 139.

190 A. V. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 311.

191 K. Czeglédy, "Yiltavar Unvanı", s. 179-187.

192 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 21.

193 P.B. Golden'e göre, batı Gök Türk idare sisteminde tabi kabilelerin başına, Türk hükümdar ailesinden birinin tayin edilmesi gelenek haline geldiğinden ve bu usul Hazarlar tarafından da takip edildiğinden adı geçen kişi Hazar menşeli olabilir. Bu ad ise "Alp" ve "eltabar" şeklinde Türkçe çift unvanlı bir deyim olmalıdır, bk. P.B. Golden, "Hazar Dili", *TDAY*, 1971, s. 154

194 A. Bombaci, "On the ancient title *Eltâbâr*", s. 1 -66.

195 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 87.

196 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 427.

kaynaklara yansımamıştır¹⁹⁷. Anlaşıldığı kadarıyla, "Çor" unvanı İlteber ve İrkin'den daha muteber tutularak kimi zaman yüksek idari görevleri yerine getirenler tarafından kullanılmıştır. Batı Gök Türk ve On Ok bölgelerinde de Çorlar genellikle boy reisleri olarak görülmektedir. Gök Türklerde "Çor" unvanını taşıyan kimseler elçilik¹⁹⁸, boy reisliği, ordu komutanlığı¹⁹⁹ ve valilik gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Ayrıca, "Çor" unvanı Gök Türklerde hiçbir zaman müstakil olarak kullanılmamış genellikle Külüg, Kara, Köl, Tun gibi sıfatlarla birlikte birlikte kullanılmıştır. Bu unvan Gök Türk döneminde ve sonrasında On Oklar²⁰⁰, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar²⁰¹, Karluklar²⁰², Kırgızlar²⁰³, Peçenekler²⁰⁴, Hazarlar²⁰⁵, Karahanlılar²⁰⁶ ve Salıklar²⁰⁷ gibi çeşitli Türk toplulukları tarafından kullanılmıştır. Abbasi döneminde Türkistan'dan getirilen Türkistanlı ve Türk esirler arasında da "Çor" unvanlı birçok kişi bulunmaktadır²⁰⁸. Abbasilerin yanı sıra İhşidîler, Hamdânîler ve Sâ mânîler gibi bazı İslâm devletlerinde de "Çor" unvanına rastlanılmaktadır²⁰⁹.

197 A. von Gabain "Çor" unvanı hakkında yalnızca "büyük bir ünvan" demekle yetinmiştir, bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 272. Clauson ise "Çor"un Kağan'dan düşük, Beg'den yüksek bir rütbe olduğunu, "Çor" unvanını taşıyan kimselerin küçük konfederasyonların başı olabileceğini belirtmiştir, bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 427. S. Gömeç, "Çor"u "askerî bir unvan", bk. "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, S. 443 (2000), s. 133 (129-142). M. Ergin ise "önder, rehber" olarak açıklamışlardır. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002, s. 92.

198 Bilge Kagan, Çin'e elçi olarak "Buyruk Çor" unvanlı birini göndermiştir, bk. Pelliot, "Une tribu méconnue des Naiman: les Bätäkin", *T'oung Pao*, 37/II (1943), s. 35-72.

199 Bilge Kagan'a bağlılıklarını bildiren Gök Türk beyleri arasında batı kolunu oluşturan bölümde "Köl Çor" adında bir beyin, Şadapıt beylerinin başında olduğu belirtilmiştir, bk. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara: TTK Basimevi, 1988, s. 364.

200 On Okların idarî teşkilâtında Sol (Doğu) kolunu oluşturan To-lu ya da Tu-lu bölümünün boylarını yöneten kimseler "Çor" unvanını taşımışlardır, bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 27, 56.

201 Uygur Kağanlığının ikinci hükümdarı olup "Teñride Bolmış İlitmiş Bilge Kagan" unvanını taşıyan kağan (747-759) da Çin kaynaklarında "Moyen Çor" olarak geçmektedir, bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1999), s. 82.

202 746 yılında Çin'e elçi gönderen Karluk hükümdarının adı "Bilge Yabgu Tun Apa Yigen Çor" olarak geçmektedir, bk. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, ilave bölüm s. 76.

203 Yenisey Kırgız yazıtlarında da Çor unvanı birkaç kere zikredilmiştir, bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 26.

204 "Çor" sözcüğü, Peçeneklerin bir boyunun da adıdır, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 14.

205 XI. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir Hazar komutanının adının Roma kaynaklarında geçen biçimi olan Geörgios Tzoulos'ta da "Çor" unvanının olduğu düşünülmektedir, bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 14.

206 Karahanlı Devletinin kurucusunun unvanı olan "Bilgen Çor Kadir Han" da bu unvanı kullanmıştır, bk. Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), s. 95.

207 Karahanlı döneminde Türkistan'da yaşayan Salig adında hakkında adından başka bilgi olmayan bir Türk boyunun hükümdarlarına "Kalâ Çor" denilmiştir, bk. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998), s. 35.

208 Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, s. 478, 483, 488-489.

209 Mısır'daki İhşid Devletinin kurucusu Ebu Bekr Muhammed bin Togaç el-İhşid'in oğlu ve halefi "Anû Çor" adını taşıyordu, bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, s. 549. Hamdânîlerde valilik yapmış bir Türk komutanın adı "Türk Beg Çor" olarak kaydedilmiştir Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, s. 532).

20. İlig

Türkçe il "devlet" kökünden "lig" ekiyle türetilen ve kaynaklarda "illig/ilig" şeklinde geçen kelimenin sözlük karşılığı "devletli" olup "hükümdar" anlamına gelmektedir²¹⁰. Ancak bazan devlete bağlı bir bölgenin ya da kanadın idarecisinin unvanı olarak da kullanılmıştır. Ayrıca "uluğ" ve "beg" kelimeleriyle birlikte "uluğ ilig" yani "büyük hükümdar" ve "ilig beg" yani veliaht anlamında da kullanılmıştır. "İlig" unvanına ilk defa Kuzey Çin'de hüküm süren Tabgaçlarda (386-581) rastlanmaktadır²¹¹. Gök Türk kağanlarından Taspar Kağan ölünce, yerine Çin kaynaklarında Sha-po-lüeh olarak anılan "İllig İşbara Bilge" geçmiştir²¹². Daha sonra büyük Uygur Kağanı Böğü'ye (759-780) ait bir belgede, IX. yüzyılın başlarında dikilen Karabalgasun kitabesinde ve Hristiyan Uygur metinlerinde "hükümdar" veya "saltanat sahibi" anlamlarında kullanılmıştır²¹³. VII-XI. yüzyıl Hazar Kağanlığında ise ikinci derecedeki idareciler bu unvanı kullanmışlardır²¹⁴. Kelimenin özel isim olarak kullanıldığına dair ilk örnekler de Batı Hun İmparatoru Attilâ'nın (434-453) oğlu İlek'in²¹⁵, VI. yüzyıl Sabar devlet adamlarından İliker'in²¹⁶ ve Macarlar'ın önderi Arpad'ın (ö. 907) oğlu Yelek'in adlarıdır²¹⁷. Bu unvan, İslâmiyetin kabulünden sonraki Türk devletleri tarafından da kullanılmıştır. İlk müslüman Türk hükümdarı Satuk Buğra Han'dan (? - 955) itibaren Karahıtay istilâsına kadar sikkeler üzerinde resmi hükümdarlık unvanı olarak hanla birlikte "ilighan" kullanılmıştır. Bu nedenle bazı kaynaklarda bu devlete "İllig Hanlar" da denildiği bilinmektedir²¹⁸. "İlig"in Karahanlılardan Selçuklular'a "Kutalmış'ın oğlu Alp İlig" şeklinde geçmesi ve *Dede Korkut Kitabı*'nda da "İlig Koca oğlu Alp Eren Çapar" şeklinde yer alması bu unvanın uzun süre kullanıldığına işaret etmektedir.

21. Tudun

Çin kaynaklarına göre "Tudun"²¹⁹, Gök Türklerde hükümdar ailesine mensup olmayan idarecilere verasetle intikal etmek üzere verilen bir unvandır. "Tudun"un görevi, tabii memleketlerde başta vergileri ve gümrük resimlerini kontrol etmektir²²⁰. Batı Gök Türk kağanı Tong-Yabgu Kağan (618-630)'ın Taşkent ve Gandhara gibi batı bölgelere tayin ettiği İlteber

Sâmânîlerde de komutanlar arasında "Bay Çor" adında bir kişi bulunmaktadır, bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, s.542.

210 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 141; Ahmet Taşağıl, "ilig", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 108.

211 W. Eberhard, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", s. 321.

212 Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 22.

213 Osman Turan, "İlig unvanı hakkında", *TM*, VII-VIII, 1942, s. 321.

214 P. Golden, *Khazar Studies*, s. 184. Türk devletlerinde kanat yöneticilerine de "elig" unvanı verilmiştir. bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 141.

215 Saadettin Gömeç, "Attilâ'nın Çocuklarının Adı", s. 120.

216 G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 138.

217 G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 136.

218 Saadettin Gömeç, "Kara-Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", *Kök Araştırmalar*, II/2 (2001), s.

219 H.W. Haussig, G.J. Ramstedt ve KH. Menges kelimenin etimolojisinin Çince "tu-t'ung" yani sivil vali anlamına geldiğini düşünseler de, bk. A. V. Gabain, *Alltürkische Grammatik*, s. 345; H. V. Haussig, "Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker", *Byzantion*, VIII (1954), s. 426; K. H. Menges, *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, s. 169. Kelimenin özellikle Türk devletlerindeki görevi dikkate alındığında Türk kökenli bir unvan olduğu ve belki de Türkçe "tut + " tut-mak, muhafaza etmek, tutumlu olmak fiil köküne bağlanabileceği söylenebilir.

220 P. Golden, *Khazar Studies*, s. 216.

yanında, bu bölgeleri idarî yönden kontrol, vergi ve resimleri denetleme için tayin ettiği görevli “tudun” unvanını taşıyordu²²¹.

"Tudun" unvanına Orhun kitabelerinde, Karluklara karşı yapılan bir seferde, Bilge Kağan tarafından gönderilen "Yamtar"ın²²² ve İşbara Kağan döneminde (ö. 587) Kitanlıların başında bulunan idarecinin adında²²³ rastlanmaktadır. "Tudun", Gök Türkçe yazılı “İhe Hüşötü”²²⁴ yazıtında da “Kül Tudun’un küçük kardeşi Tekiş”, “Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan”²²⁵ şeklinde kullanılmıştır. Aynı unvan Uygurlar²²⁶, Avarlar²²⁷ ve Hazarlar²²⁸ tarafından da kullanılmıştır. Bu unvanın “Turun” şekli ile de Volga Bulgarlarında mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yine Taşkent’in hakimi “Bagatur Tudun”, Hami reisi de “Tudun şad” olarak kaydedilmiş, bu unvan sonradan Moğolcaya da intikal etmiştir²²⁹. İslâmiyetin kabulünden sonra Karahanlılar döneminde de kullanılan bu unvan, *Divanü Lügati't-Türk'te* “köyün büyüğü tanınmış; köylülere içme suyu dağıtan adam” şeklinde anlamlandırılmıştır²³⁰.

Sonuç

Eski Türklerde farklı kültür veya diller aracılığıyla Türkçeye girmiş birçok unvan bulunmakla birlikte köken olarak Türkçe'den türemiş birçok sıfat ve unvan da bulunmaktadır. Bu nedenle Türk devletlerinde kullanılan unvanların etimolojik kökenleri hem dil araştırmacıları hem de tarihçiler tarafından çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bu çalışmanın konusu olan bazı idarî unvanları askerî unvanlardan ayırma konusunda oldukça zorluk çekilmiştir. Çünkü çeşitli Türk devletlerinde birçok idarî görevli aynı zamanda askerî yetkileri de üstlenmiştir. Eski Türk devletlerinde unvanların kullanımı ile ilgili önemli bir gelenek bunların babadan oğula geçebilir olmasıdır. Bu durum devlet adamlarındaki liyakat ve yetenek gibi önemli özellikleri tartışılır hale getirir de çeşitli örneklerde uygulamaları mevcuttur. Türk devletleri tarafından kullanılan unvan ve sıfatların bir kısmı İslâmiyetin kabulünden sonra da devam etmiş, bir kısmının yerini de yeni kültürlerin etkisiyle başka unvanlar almıştır.

221 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 24, 52.

222 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, s. 52.

223 Mau-Tsai Liu, “Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken” , I, s. 126.

224 Göktürk dönemi yazıtlarından olan İhe Ashete yazıtı, Altun Tamgan Tarkan'ın lahdine ait iki taşın üç yüzüne yazılmış bir mezar anıt yazıtıdır, detaylı bilgi için bk. Orçun Ünal, “İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi”, *Bilig*, S. 73, s. 271-294.

225 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 121.

226 A. Caferoğlu, *Eski Türkçe Uygur Sözlüğü*, s. 255.

227 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, III, s. 217.

228 Hazarlarla ilgili olarak VII. yüzyıla ait olan Bizans tarihçilerinden Theophanes ile Nikephorus (806-815)'un eserlerinde “tudun” unvanı geçmektedir. Buradaki kayıtlara göre “Tudun” doğrudan doğruya kağanın temsilcisi olarak Xerson'da hüküm sürmüştür, bk. P.B. Golden, *Khazar Studies*, s. 215.

229 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, III, s. 207-210.

230 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, III, s. 400.

Kaynakça

- Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, I, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1999.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul: Bedir Yay., 1995.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, III, çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yay., 1998-1999.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1948.
- Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, I-V, İstanbul: M.E.B. Yay, 1991.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Ankara: TTK Yay., 1998.
- Alptekin, Coşkun, "Atabeg", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38-40.
- Altheim, F., *Geschichte der Hunnen*, I, Berlin 1959.
- Arat, R. Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara: TTK Yay., 1991.
- Arsal, S. M., *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947.
- Ayan, Ergin, "Karahanlı Hanedan Üyelerinin Gazneliler ve Selçuklularla Sıhriyeti", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/5 (2015), s. 392-408.
- Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. K.Y. Koprıman-A.İ. Aka, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1975.
- Beveridge, H., "The Mongol title Tarkhan", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1917, s. 314-318.
- Bombaci, A., "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Kocaları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI (1973), s. 45-63.
- Bombaci, A., "On the ancient title *Eltâbâr*", *Proceedings of the IX th. Meeting of the PIAC*, Naples 1970, s. 1-66.
- Bombaci, A., "On the Ancient Turkish Title 'Şaδ'", *Gururajamañjarika*, Studi in onore di Giuseppe Tucci, I, Napoli 1974, s. 167-193.
- Boodberg, P.A., "The Language of the T'o-Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, I, 1936, s. 167-185.
- Brockelmann, C., "Hofsprache in Alturkestan", *Verzameling van Opstellen, Festschrift für Prof. Schnjnen*, 1929, s. 222-227.
- Caferoğlu, A., *Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- Caferoğlu, A., "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 105-119.
- Caferoğlu, A., *Eski Türkçe Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- Chang, J.T., "T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taipei 1968.

- Chavannes, E., "Deux épithaphes des deux princesses Turques de l'époque des Tang", *Festschrift Wilhelm Thomsen*, Leipzig 1912, s. 695-719.
- Chavannes, E., *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris 1941.
- Chen, Sanping, "Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names", *Titre de la Revue: Journal of the Royal Asiatic Society*, XII/3, 2002, s. 289-325.
- Clauson, G., "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *Central Asiatic Journal*, IV/3, 1959, s.174-187.
- Clauson, G., "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/Belleten*, çev. A. Levendoğlu, Ankara 1966, s. 19-37.
- Clauson, G., "A Note on Qapqan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956.
- Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Czeglédy, K., "Yıltavar Unvanı", *Türkiyat Mecmuası*, IX (1941-1946), İstanbul 1951, s. 179-187.
- De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig 1921.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II-III: Türkische Elemente im Neupersischen, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963-1975.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton University Press 1954.
- Eberhard, W., "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", *Belleten*, IX/35, Ankara 1945, s. 319-340.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
- Eckhart, F., *Macaristan Tarihi*, Ankara 1949.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation*, I-II, Wiesbaden 1991.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.
- Franke, Otto, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, Berlin-Leipzig 1930-1952.
- Frye, R. N., "Some Early Iranian Titles", *Oriens*, XV (1962), s. 352-359.
- Gabain, A. V., *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950.
- Gabain, A. V., *Eski Türkçenin Grameri*, trc. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yay., 1988.
- Gabain, A. V., *Türkische Turfan-Texte*, VIII, Akademie-Verlag, Berlin 1954.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981.
- Giraud, R., *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İ. Mangaltepe, Ankara: Ötüken Yay., 1961.

- Giraud, R., *Gök Türk İmparatorluğu, İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İ. Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Yay., 1999.
- Giraud, R., *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris 1961.
- Golden, P.B., "Hazar Dili", *TDAY, Belleten*, S. 338 (1971), s. 147-157.
- Golden, P.B., *Khazar Studies*, I, Budapest 1980.
- Golden, P.B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.
- Gömeç, Saadettin, "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, S. 443 (2000), s. 129-142.
- Gömeç, Saadettin, "Boyla ve Baga Unvanı", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I/1 (2010), s. 73-80.
- Gömeç, Saadettin, "Kara-Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", *Kök Araştırmalar*, II/2 (2001).
- Gömeç, Saadettin, "Attila'nın Çocuklarının Adı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 117-122.
- Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1999.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, çev. D.Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.
- Hamilton, J., "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 187-232.
- Haussig, H. V., "Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker", *Byzantion*, VIII (1954), s. 275-436.
- Hermanns, M., "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 211/II, çev. Sadeddin Buluç, İstanbul 1946, s. 97-123.
- Hirth, F., *Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Petersburg 1899.
- Hudûd'ul-Âlam'The Regions of the World'*, çev. V. Minorsky, Oxford 1937.
- Huncan, Ömer Soner, "Tegin", *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 312.
- Huncan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, *Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- İnan, A., *Yasa, Töre-Türe ve Şeriat*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enst. Yay., I, 1964.
- İpşirli, Mehmet, "Beylerbeyi", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 62-64.
- İpşirli, Mehmet, "Beylikçi", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 78-79.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1995.
- Karaağaç, Günay, "Han ve Hakan Kelimeleri Üzerine", E. Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, X (Üzbek Bayçura Özel sayısı), İzmir 2001, s. 71-114.
- Karaağaç, Günay, "Türkçede 'Başkanlık' Bildiren Birkaç Söz", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Bildiriler, 1. Cilt (A-K), haz. Mustafa Argunşah, İsmail Görkem, Hülya Argunşah, Atabey Kılıç, Kayseri, s. 401-404.
- Köprülü, Fuad, "Ata" mad., *İA*, I, MEB Yay., s. 713.

- Köprülü, Fuad "Bey", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 11-12.
- Köprülü, Fuad, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1932-39, s. 17-31.
- Köymen, Mehmet Altay, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", A.Ü. DTCF Dergisi, IV /6-7 (1966), 1968, s. 1-100.
- Kuun, G., "Relationum Hungarorum", *Claudiopoli*, MDCCCXCII, s.40-41.
- Lászlo, F., "Kagan ve Ailesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, 470-479.
- Marquart, J., *Die Chronologie Der Altturkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.
- Mau-Tsai Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, I-II, Wiesbaden 1958.
- Menges, K. H., *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz 1968.
- Menges, K. H., "A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantion*, XXVIII, Bruxelles 1958, s. 441-453.
- Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958.
- Mori, M., "Kuzey Asya'daki eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İstanbul 1978, s. 209-226.
- Mori, M., "A-shih-te Yüan-Chen ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, İstanbul 1973.
- Németh, G., *A Ilonbglalö Magyarasag Kialakulsisa*, Budapest 1930.
- Olbricht, P., "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXVI, Wiesbaden 1954, s. 96-97.
- Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay., 1987.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988.
- Ögel, Bahaeddin, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, XXI, Ankara 1957, s. 81-137.
- Ögel, Bahaeddin, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi", *Belleten*, XIX, Ankara 1955, s. 331-376.
- Ögel, Bahaeddin, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", *D.T.C.F. Dergisi*, XVII/1-2, Ankara 1959, s. 261-273.
- Ögel, Bahaeddin, "Eski Türk-İran kültür ilişkileri hakkında notlar", *İran Şehinşahlığının 2500. kuruluş yıl dönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s. 351-366.
- Ögel, Bahaeddin, "Şine-ısu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, S. 59, Ankara 1951, s. 361-379.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara: TTK Yay., 2015.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul: Ötüken Yay., 2016.

- Ölmez, Mehmet , “EskiTürkYazıtlarındaYabancı Öğeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 7 (1997), s. 175-186.
- Özgüdenli, Osman Gazi- SALMAN, Hüseyin , "Yabgu", *DİA*, XL, İstanbul 2013, s. 170-171.
- Pelliot, P., “Une tribu méconnue des Naiman: les Bätäkin”, *T'oung Pao*, 37/II (1943), s. 35-72.
- Pritsak, O., "The Proto-Bulgarian Military inventory inscriptions", *Studia Turco -Hungarica*, V, Budapest 1981, s. 33-61.
- Pritsak, O., Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources. *Journal of Turkish Studies*, Niğüça Biçig: Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves, S. 9 (1985), s. 205-211.
- Ramstedt, G. J., “Alttürkische und Mongolische Titel”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55/2, Helsinki 1951, s. 59-82.
- Räsänen, Martti, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949.
- Rásonyi, L., “Kuman Özel Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı*, III-VI, Ankara 1969, s. 71-144.
- Rásonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.
- Rásonyi, L., *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988.
- Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, IV, Wiesbaden 1977-1998.
- Sertkaya, O.F., “Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği”, *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993*, II, Ankara: AKM Yay., 1993, s. 593-600.
- Shiratory, K., “Kaghan Unvanının Menşei”, *Bellekten*, IX, çev. İ. Gökbakar, Ankara 1945, s. 497-504.
- Shiratory, K., “Oğuzlara âit destanî mahiyette eserler”, *DTCF Dergisi*, XVIII/3-4 (1960), s. 359-421.
- Shiratory, K., *Kara Koyunlular*, I, Ankara 1967.
- Shiratory, K., *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1999.
- Şemîs Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i Istulâhât-ı Dîvânî Devrân-ı Moğol*, Tahran 1357.
- Şeşen, Ramazan, *Hilâfet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara 1967.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998.
- Taşgıl , Ahmet, "İnak", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 255-256.
- Taşgıl , Ahmet, "İlig", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 108.
- Tekin, Şinasi, *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkancılarının Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1976, 7/49.
- Tekin, T., “A Grammer of Orkhon Turkic”, Indiana University Publications, *Uralic and Altaic*

Series Vol. 69, Bloomington & The Hague 1968.

Tekin, T., "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions", *Ural-Altische Jahrbücher*, S. 35, Wiesbaden 1964, s. 134-144.

Tekin, T., *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Tezcan, S., "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1977.

Thomsen, V., "Inscription de l'Orkhon dechiffress", *MSFOU*, V (1896), s. 285-299.

Turan, Osman, "İlig unvanı hakkında", *TM*, VII-VIII, 1942, s. 197-198.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988.

User, Hatice Şirin, "Eski Türkçe'de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, S. 39 (2006), s. 219-238.

Ünal, Orçun, "İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi", *Bilig*, S. 73, s. 271-294.